

СТАРОХРИШЋАНСКИ ГРАЂЕВИНСКИ ОБЈЕКТИ НИША И ОКОЛИНЕ

Владан Миливојевић*
Народни музеј у Аранђеловцу

Апстракт: У раду су обрађени старохришћански објекти Ниша и околине, на простору који обухвата круг пречника око 25 km са центром у Нишу. Реч је о стацима црква, зиданим гробницама типа хипогеум и једном мартирејуму. Након историјата истраживања и сажетог историјског прегледа, следи појединачан опис ранохришћанских објеката, са подацима о њиховом положају, архитектонским и грађевинским одликама, декорацији, гробовима и естетском материјалу.

Кључне речи: црква, базилика, некропола, Јагодин мала, гробница, мартирејум, рано хришћанство.

1. Увод

Од 4. века до насељавања Словена посебан печат архитектуре и градитељству у урбаним центрима Илирика давало је хришћанство. Међу касноантичким градовима истакнуто место заузимао је Naissus, седиште епископа, који је, по писаним изворима, у хришћанском свету био надалеко познат по чудотворним реликвијама светаца. Историјске чињенице потврђују и бројни археолошки налази, покретни и непокретни, сведочећи о веома развијеној хришћанској заједници у граду.

У овом раду су обрађене старохришћанске грађевине Ниша и околине – цркве и зидане гробнице типа хипогеум. Меморије и мартирејуми, који су у Нишу вероватно постојали, засада нису откривени, осим мартирејума у склопу базилике у Јагодин мали. Хронолошки оквир рада је период од 4. до почетка 7. века, када се једино и може говорити о

* milivojevic.vladan@yahoo.com.

ранохришћанској архитектури, бар када је у питању овај простор. Географски, поред Наиса, рад обрађује и околне палеохришћанске споменике, на простору који обухвата круг пречника око 25 km, са центром у Нишу. На периферним тачкама су: на југу, црква и зидана гробница у Клисурси код Малошишта, гробница у Горњој Топоници на северозападу и зидана гробница у селу Јелашници, источно од Ниша (Сл. 1).

Након кратког историјата истраживања старохришћанских споменика Ниша, у уводном делу изложени су историјски подаци о граду од 4. до почетка 7. века. Овде смо се осврнули и на ранији период, који, иако није у вези са темом у ужем смислу, треба да пружи континуирану и потпунију слику у коју је уклопљена ранохришћанска прошлост Наиса.

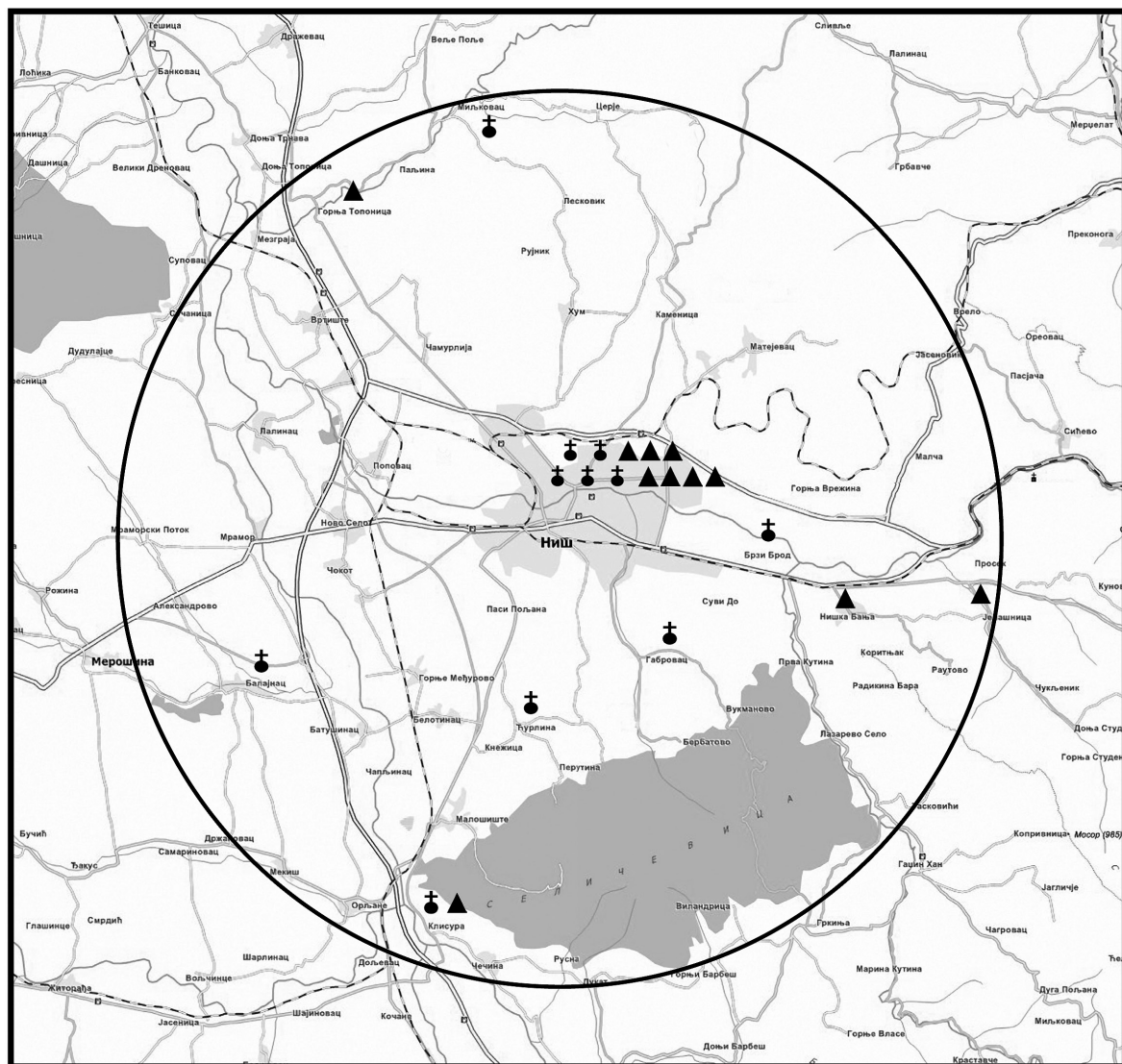
Главни део рада представља преглед, тј. појединачан опис ранохришћанских објеката Ниша и околине (положај, контекст, архитектонске и грађевинске одлике, декорација, гробови, покретан материјал) уобличен на основу литературе и публиковане грађе. Нажалост, иако је некропола у Јагодин мали једна од најзначајнијих и највећих касноантичких некропола у Србији, са преко 250 истражених гробова и зиданих гробница, а уз то спада и међу археолошки најбоље испитане локалитете овог типа код нас, недовољна пажња је посвећена публиковању грађе, посебно покретног материјала, који готово да није ни објављен. Када су у питању грађевински објекти стање је, такође, далеко од задовољавајућег. Многи од њих уопште нису публиковани, док је о појединим било речи само у оквиру прелиминарних извештаја. Највећи проблем је што су у међувремену бројне грађевине уништене или им је заборављена тачна локација. Ситуациони план са откривеним објектима касноантичког Наиса, колико нам је познато, није израђен.

На крају, у закључном разматрању, покушали смо да дамо један општи поглед на ранохришћанске грађевине Ниша и околине и да одредимо њихово место и значај међу сличним објектима у Србији, али и шире.

2. Историјат истраживања

Први корак у проучавању и објављивању ранохришћанских споменика Ниша направили су Михаило Валтровић и Феликс Каниц. Они су забележили податке о једној случајно откривеној (1887) засведеној гробници са сликаном представом крста, о којој данас знамо само на основу њихових радова и цртежа.¹ Пре Првог светског рата, Јаша Ненадовић, управ-

¹ М. Валтровић, „Белешке с пута“, *Сћаринар* IV, Београд 1888; Ф. Каниц, *Србија – земља и сћановништво* 2, СКЗ : Рад, Београд 1985.

Легенда:

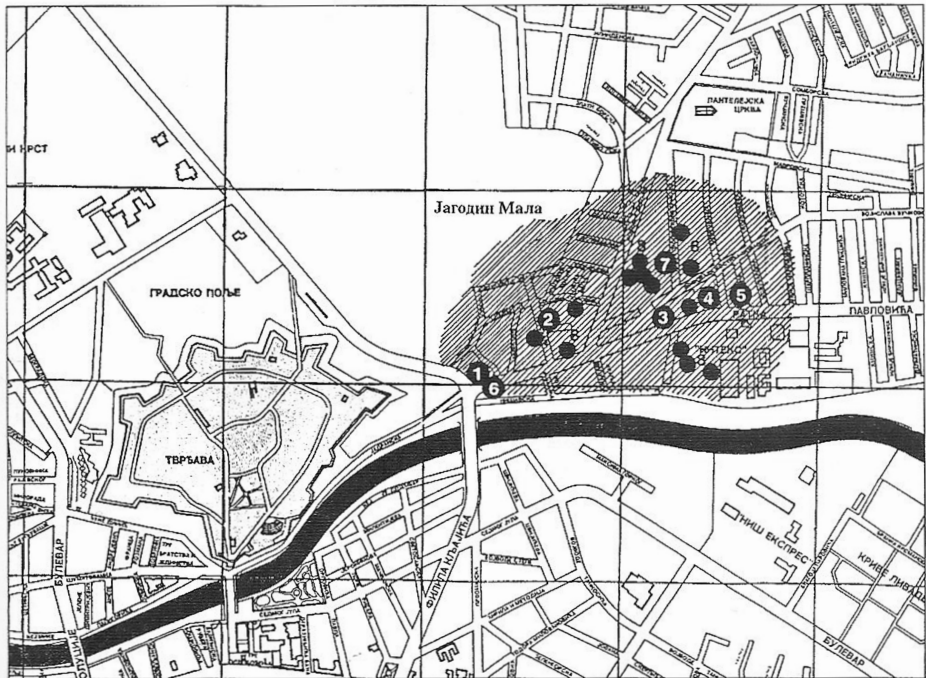
- ✝ – црква
- ▲ – гробница

Сл. 1 – Карта ранохришћанских објеката Ниша и околине

ник казног завода, вршио је истраживања ранохришћанских гробница у Јагодин мали, али су резултати његовог рада изгубљени током рата.²

² Р. Братанић, „Ископавања у Нишу и околини“, *Прејед епархије нишке* 5–6, Ниш 1937, 182.

До првих озбиљнијих истраживања доћи ће тек тридесетих година 20. века. Адам Оршић Славетић, један од оснивача нишког музеја и његов први кустос, од 1932. године у више наврата врши ископавања у Јагодин мали, а резултате својих истраживања објављује у *Старинару*³ и *Моравском археолошком гласнику*. Његова најзначајнија открића и истраживани објекти на овом простору су: осликана гробница код Моста младости, крипта базилике са мартиријумом и четири ранохришћанска храма (Сл. 2). Осим базилике са мартиријумом остали објекти више не постоје.

Сл. 2 – Ранохришћански објекти у Јагодин мали: (1) Базилика са мартиријумом; (2) црква бр. 8; (3) црква бр. 20; (4) црква бр. 42; (5) црква бр. 45; (6–7) осликане гробнице; (8) зидане гробнице. (преузето: Милошевић 2002: сл. 1)

У другој половини прошлог века истраживања на некрополи су интензивирани, а више пажње посвећено је ископавању и проучавању старохришћанских споменика у околини Ниша. У овом периоду остварена је блиска сарадња Археолошког института и нишког Народног музеја. Већ 1952–1953. године Ђ. Мано–Зиси наставља Славетићева истражи-

³ А. Оршић Славетић, „Археолошка истраживања у Нишу и околини“, *Старијина* VIII–IX, Београд 1934.

вања код крипте и источно од ње открива тробродну базилику.⁴ Године 1953. случајно је откривена и убрзо публикована вероватно најзначајнија осликана гробница *Naissus*–а са представама Апостола Петра и Павла.⁵ Завршна истраживања базилике са мартинијумом обављена су 1962. године, под руководством М. Грбића, у сарадњи са Н. Петровић и Љ. Зотовић.⁶ Упоредо с њима, 1956–1962 а затим 1967. године, врше се ископавања некрополе и приближно се одређују границе њеног распрострања. Истакнуту улогу у истраживању некрополе имала је Љ. Зотовић,⁷ која је извршила и типолошку класификацију гробова.⁸ Године 1975. у Јагодин мали је случајно откривено 11 гробова који су затим истражени, а међу њима и зидана гробница крстообразне основе засведена једном калотом.⁹

Иако су и у деценијама које следе на територији Јагодин мале зидане гробнице случајно проналажене, мало се постигло у вези са њиховим истраживањем и публикавањем. Најзначајнија од њих је тзв. Гробница са сидром, откривена 2006. године.¹⁰ Последње веће откриће је из 2012. године када је у кругу фабрике Бенетон (бивши Нитекс) откривено и истражено преко тридесет гробова, међу њима и зидане гробнице мањих димензија.¹¹

У околини Ниша је још у 19. веку забележено неколико ранохришћанских објеката. О великој тробродној базилици у Ђурлинама писа-

⁴ Ђ. Мано-Зиси, Д. Јовановић, „Археолошко испитивање Нишке тврђаве и Јагодин мале у Нишу“, *Гласник САН IV/2* (1952), Београд 1952, 367.

⁵ Л. Мирковић, „Старохришћанска гробница у Нишу“, *Старинар V–VI*, Београд 1955.

⁶ Љ. Zotović, „Jagodin mala. Niš – kasnoantička nekropola“, *Arheološki pregled* 4, Београд 1962.

⁷ Љ. Zotović, N. Petrović, „Niš – kasnoantička nekropola“, *Arheološki pregled* 2, Београд 1960; Љ. Zotović, „Izveštaj sa iskopavanja kasnoantičke nekropole u Nišu“, *Limes u Jugoslaviji I*, Београд 1961; Љ. Zotović, „Jagodin mala. Niš – kasnoantička nekropola“, *Arheološki pregled* 4, Београд 1962; Љ. Zotović, N. Petrović, P. Petrović, „Niš, Jagodin mala – kasnoantička nekropola“, *Arheološki pregled* 9, Београд 1967; Љ. Зотовић, Н. Петровић, *Касноантичка некропола у Јагодин мали*, водич, Народни музеј, Ниш 1968; Љ. Зотовић, „Погребни ритуал и схватања загробног живота у светлу касноантичке некрополе Наиса“, *Нишки зборник* 1, Ниш 1974.

⁸ Љ. Zotović, „Izveštaj sa iskopavanja kasnoantičke nekropole u Nišu“, *Limes u Jugoslaviji I*, Београд 1961; Љ. Зотовић, Н. Петровић, *Касноантичка некропола у Јагодин мали*, водич, Ниш 1968. (без пагинације).

⁹ D. Šljivar, „Jagodin mala, Niš – zaštitni radovi na kasnoantičkoj nekropoli“, *Arheološki pregled* 17, Београд 1975.

¹⁰ Т. Чершков, А. Алексић, „Заштитна археолошка истраживања ранохришћанске гробнице у улици Ратка Павловића 55“, *Археолошки преглед* н. с. 4 (2006), Београд 2008; М. Rakocija, „Painting in the Crypt with an Anchor in Niš“, *Ниш и Византија VII*, Ниш 2009.

¹¹ Резултати ових истраживања још нису публиковани.

ли су Милан Ђ. Милићевић,¹² Михаило Валтровић¹³ и Феликс Каниц.¹⁴ Њихове забелешке и цртежи основе цркве од непроцењиве су вредности за познавање њене архитектуре. Изворну вредност данас имају и подаци са приказом основе палеовизантијске базилике у селу Габровцу и триконхалне цркве у селу Клисури код Малошишта, које је у *Сџаринару* публиковао А. Оршић Славетић.¹⁵

У другој половини 20. и почетком 21. века, откривен је већи број старохришћанских цркава и гробница у широј околини Ниша. Полуобличасто засведена гробница у селу Јелашници ископана је 1952. године, а гробницу са две калоте у Нишкој Бањи, откривену 1972. године, истражили су А. Јовановић, Д. Максимовић и Ч. Васић. Црква у Кулинама код Балајнца делимично је испитана 1969/70. године.¹⁶ Зидана гробница у селу Горњој Топоници, која је од раније била позната, истражена је 2006. године.¹⁷ Прошле деценије, на Медијани код Ниша, констатована је старохришћанска црква, у чијој подници се налази мозаично поље са христограмом, те се сматра, бар засада, најстаријом црквом откривеном на овом подручју.¹⁸

3. Историјске прилике од доласка Римљана до почетка 7. века

На десној обали реке Нишаве, близу њене утоке у Мораву, у крају који обилује природним богатствима и лепотом, развио се римски град *Naissus*. Поред повољног природног окружења, од посебне важности за напредак града био је његов изузетан положај у мрежи античких путева. Из Наиса, као раскрснице и средишње тачке, важне саобраћајнице водиле су и више праваца: на исток ка Сердици, касније и Константинопољу, на запад и југ ка Улпијани и Љешу, односно Скопљу, на север према Виминацијуму и Сингидунуму и на североисток ка Рацијарији. Један од најважнијих градова у провинцији Горњој Мезији, позициониран у њеном централном делу, Ниш ни касније у Средоземној Дакији не губи на значају, већ, напротив, у 4. веку доживљава свој пуни процват.

¹² М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1884.

¹³ М. Валтровић, „Белешке с пута“, *Сџаринар* IV, Београд 1888.

¹⁴ Ф. Каниц, *Србија – земља и сџановништво* 2, Београд 1985.

¹⁵ А. Оршић Славетић, „Белешке са путовања“, *Сџаринар* X–XI, Београд 1936.

¹⁶ М. Jeremić, „Agglomération protobyzantine fortifiée“, *Antiquité tardive* 3, 1995.

¹⁷ Т. Чершков, А. Алексић, „Заштитна истраживања ранохришћанске гробнице у Горњој Топоници“, *Археолошки преглед* н. с. 4 (2006), Београд 2008.

¹⁸ М. Васић, „Хроника ископавања Медијане 2000–2002. године“, *Сџаринар* LIII/LIV (2003–2004), Београд 2004.

Зачетак позноантичког *Naissus*—а треба тражити у римском војном логору подигнутом у 1. веку нове ере на десној обали реке Нишаве. Логор није археолошки документован, али се на основу пронађених натписа, у којима се помињу *Cohors I Cilicum* и *Cohors I Cretum*, претпоставља његово постојање у овом периоду.¹⁹ Време формирања градског језгра Наиса у близини логора, као и касније стицање статуса муниципија, такође нису тачно утврђени, али се сматра да је крајем 1. века урбано језгро Наиса већ постојало.²⁰ У прилог томе наводи се и чињеница да се средином 2. века, у *Географији* Клаудија Птолемеја, Наисус спомиње као један од четири највећа града у Дарданији.²¹

У другој половини 2. века у Нишу је смештена кохорта *I Aurelia Dardanorum*, о чему сведочи натпис Г. Јулија Севера.²² Судећи по натписима на жртвеницима Марка Аурелија Посидонија, декуриона муниципија Наиса */dec(urio) m(unicipii) N(aissi)/*, затим Аурелија Лупа и Аурелија Виталиса, *Naissus* је вероватно у 2. веку стекао муниципална права, док натписи горњомезијских легионара IV Флавијевог и VII Клаудијевог легије на надгробним споменицима и вотивним арама, датованим у крај 2. и прву половину 3. века, посредно сведоче о убрзаном развоју и значају града.²³ У другој половини 3. века, тачније 269. године, у близини Ниша одиграла се чувена битка цара Клаудија II са Готима, који су прешавши Дунав пустошили римске балканске провинције. Победивши непријатеља, цар је стекао почасни епитет *Gothicus*.

За историју Наиса у 4. веку располажемо са нешто више података, иако су епиграфски извори сасвим малобројни у односу на претходна столећа. Поред информација, углавном оскудних, које пружају поједини римски и византијски писци и званична акта, делимична рекон-

¹⁹ П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Просвета, Ниш 1999, 30, 50.

²⁰ На основу натписа на споменику ветерана прве критске кохорте, Т. Claudiusa Valeriusa, изведен је закључак да је крајем 1. века формирано урбано језгро Наиса, с обзиром на праксу да ислужени војници након завршетка службе добијају посед и одлазе у већа цивилна насеља у унутрашњости провинције у којој су служили (П. Петровић, *Ниш у античко доба*, 29).

²¹ *Ibid.*, 29, 30.

²² *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, Vol. IV (*Naissus – Remesiana – Horreum Margi*), par Petar Petrović, Beograd 1979 (даље *IMS IV*), 83 № 32; И. Љубомировић, „Наисус у новој провинцији између истока и запада“, *Ниш и Византија III*, Ниш 2005, 88. Пошто је кохорта II Aurelia Dardanorum, која је боравила у кастелу *Timacum minus* код села Равне у близини данашњег Књажевца, бројала 1000 војника (*milliaria*), претпоставља се да је и гарнизон Наиса био исте јачине, односно да је војни логор заузимао сличну површину као и античка Равна (П. Петровић, *Ниш у античко доба*, 51).

²³ *IMS IV*, 72 № 10; 75 № 18; 80 № 27; С. Ферјанчић, *Насељавање легијских ветерана у балканским провинцијама (I–III век н. е.)*, Балканолошки институт, Београд 2002, 291 № 380, 381; И. Љубомировић, „Наисус у новој провинцији између истока и запада“, 88–89.

струкција историјских догађаја базира се у знатној мери на супскрипцијама закона у *Codex Theodosianus* и *Codex Iustinianus*, пре свега када су у питању боравци римских царева у Нишу.²⁴ Нарочито је значајан археолошки материјал, случајни налази пронађени током ископавања, али и остаци архитектуре овог доба, углавном култног и сепулкралног карактера, о чему ће у наредном поглављу бити више говора.

Речено је да је Ниш још у претконстантиновско време био значајан урбани центар. Међутим, античка, а често и модерна историографија пренаглашавају улогу цара Константина у његовој изградњи, што је и разумљиво, јер је овај император рођен у Наису и, судећи по законима које је издао у граду, веома често је боравио у њему. Мада нема директних историјских и археолошких потврда, Константин је вероватно учествовао у изградњи неких објеката у свом родном месту, али могуће је да су то чинили и неки други императори који су боравили у Наису, на пример Лициније. Он је, изгледа, 316/317. године био у Нишу, што је претпостављено на основу налаза сребрних посуда са именом града и натписом који указује да су оне исковане у част Лицинијевих *decennalia* – јубиларне десетогодишњице владања.²⁵ Овај, али и други налази сребрног посуђа произведених у Нишу сведоче о постојању неке царске радионице (*officina*) у граду у 4. веку.²⁶ У Наису је постојала и радионица (*fabrica*) оружја, коју бележи и *Notitia dignitatum*.²⁷

Цар Константин је сигурно био у Нишу у два наврата, 319. и 334. године, док је још неколико његових претпостављених боравака у овом граду мање или више вероватно.²⁸ Без намере да се детаљније упуштамо у разлоге и проблеме око хронологије појединачних императорских посета Наису, након Константинове и Лицинијеве, посебно оних могућих, које нећемо ни помињати, навешћемо их хронолошким редом, кратко се задржавајући само на најважнијим подацима.

²⁴ М. Vasić, „Prolasci i boravci rimskih imperatora u Nišu krajem III i u IV veku“, *Naissus I*, Niš 2008, 9.

²⁵ М. Мирковић, „Нека питања владе Константина и Лицинија“, *Зборник Филозофског факултета XII–1*, Београд 1974, 145–150.

²⁶ М. Васић, „Налаз римских сребрних тањира из Ниша“, *Зборник Народног музеја VIII*, Београд 1975, 221–226; Ј. Кондић, „Касноантичко сребро“, у: *Античко сребро у Србији*, прир. И. Поповић, Народни музеј, Београд 1994, 60–63.

²⁷ П. Петровић, „Naissus – задужбина цара Константина“, у: *Римски царски трговини и палате у Србији*, прир. Драгослав Срејовић, Галерија САНУ, Београд 1993, 75.

²⁸ М. Vasić, „Prolasci i boravci rimskih imperatora u Nišu krajem III i u IV veku“, 13–14. На пример, могуће је да је Константин боравио у Нишу 321. године, за шта постоји и посредан аргумент, а то је сребрни тањир са натписом који је произведен у част квинквеналија Криспа и Константина II. Када су у питању посете римских царева Нишу, посебно је важно нагласити да је град представљао важну станицу на изузетно прометном *via militaris*, па нимало не чуди већи број забележених царских боравака у граду.

У два наврата, 337. и 338. године, у Нишу је боравио Константин II; у зиму 339/340. Констанс је у њему провео око шест месеци; године 350. у Наису је пред Констанцијем II абдицирао Ветранион, заповедник подунавске војске (*magister peditum*), проглашен за цара у Сирмијуму исте године; кренувши на исток против Констанција, у Нишу се неколико месеци 361. године задржао и Јулијан Апостата;²⁹ у јуну 364. године, цареви Валентинијан I и Валенс су најмање 15 дана боравили у Наису и Медијани, где су издали неколико едикта.³⁰

Хунско рушење византијских пограничних градова на Дунаву и пустошење балканских провинција царства, 441. године, није заобишло Ниш. У Присковој *Историји* сачуван је опис опсаде града, који је по овом писцу био „многољудан“ и „утврђен“.³¹ И у следећој хунској провали у област Тракије, 447. године, Ниш је поново настрадао.³² Склопљеним миром са Атилом, царство је, по жељи хунског вође, требало да се одрекне дела територије на деоници Дунава од Срема до града Нове (Свиштов), према југу до Ниша, који би био одређен за границу и место за трговину између Ромеја и варвара.³³ Често је цитиран кратак Присков опис Ниша из 448. године када је као члан византијског посланства, упућеног на Атилино двор, негде у Панонији, прошао кроз Наисус, видевши „град сасвим опустео пошто је до темеља био порушен од непријатеља“.³⁴

После нешто више од три деценије (473) Ниш су заузели Теодимирови Остроготи из Паноније, а затим су се, после дугогодишњег крстарења по Балканском полуострву, још једном, пре него што су га напустили, обрели у граду на челу са Теодорихом, који је, упутивши се ка Солуну, ту оставио један мањи одред војске.³⁵ У околностима сталне готске претње, за *Naissus* није био могућ озбиљнији опоравак од катастрофалног страдања у време хунских ратова. До његове обнове је дошло тек у време цара Јустинијана у склопу градитељског подухвата у коме је обновљено или изнова подигнуто на стотине утврђених места у Илирику, од чега чак четрдесет у околини Ниша.³⁶

²⁹ Амијан Марцелин, *Историја*, прир. М. Милин, Просвета, Београд 1998, XXI, X, 5; XXI, XII, 21; М. Vasić, „Prolasci i boravci rimskih imperatora u Nišu krajem III i u IV veku“, 14–19.

³⁰ П. Петровић, „Naissus – задужбина цара Константина“, 61–62.

³¹ *Византијски извори за историју народа Југославије* I, Византолошки институт, Београд 1955 (даље *ВИИНЈ* I), 11–12.

³² П. Петровић, *Ниш у античко доба*, 41.

³³ *ВИИНЈ* I, 12–13.

³⁴ *Ibid.*, 13.

³⁵ П. Петровић, *Ниш у античко доба*, 42; Н. Зечевић, *Византија и Гоћи на Балкану у IV и V веку*, Византолошки институт, Београд 2002, 162–163.

³⁶ *ВИИНЈ* I, 57, 62; П. Петровић, *Ниш у античко доба*, 121–123. О природи утврђе-

Утврђења које је обновио или подигао Јустинијан нису успела да спрече продоре Словена, а касније ни Авара, на територију царства. Када је у питању Ниш, познато је да је 550. године у околини града боравила велика маса Словена који су намеравали да продуже даље ка југу, према Солуну. Међутим, када су варвари дознали да је на њих кренуо византијски војсковођа Герман, одустали су од своје првобитне намере и преко планина се упутили у Далмацију.³⁷ За наредних шест и по деценија, до коначног пада Илирика и масовног насељавања Словена, не располажемо директним писаним изворима за реконструкцију догађаја у Нишу. Вероватно да је град у више наврата бивао угрожен, а можда и рушен, што је на крају и био дефинитиван разлог његовог напуштања.³⁸ Нумизматички материјал, и то управо из (околине) Ниша, али и из Царичиног града, сведочи да оптицај византијског новца у северном Илирику престаје 615. године, када су сви градови и утврђена места коначно напуштени.

О ранохришћанској прошлости Ниша на основу историјских извора мало се зна. Значајан је податак Светог Виктриција, епископа Руана (4. век), који у свом спису *De laude sanctorum* убраја Ниш, поред Константинопоља, Антиохије и Солуна, у градове који чувају реликвије мученика.³⁹ Нажалост, није нам познато име ниједног нишког мученика.⁴⁰ Једини поименце познати хришћани Ниша из времена позне антике, ако изузмемо поједине епископе и свештенике који се помињу у званичним актима, јесу они који се јављају у епиграфском материјалу. Ради се о само три надгробна натписа на камену (споменик Антонина; споменик Петра, сина Томе викара; натпис на трећем надгробном белегу незнатно је сачуван).⁴¹ Такође, о ранохришћанским црквама Наиса не располажемо писаним подацима, осим поменутог Присковог дела у коме, поред вести да је у хунском нападу град тешко настрадао,

них места на северу Илирика у 6. и почетком 7. века (град, централно место, утврђено село, агломерација са вишеструком функцијом), у: М. Милинковић, „Мрежа насеља и њихова структура на северу Илирика у 6. веку – археолошки подаци“, у: *Византијски свет на Балкану II*, Византолошки институт, Београд 2012. У том смислу занимљиво је да се једно од обновљених утврђења у околини Ниша по Прокопију звало *Viculea* (*ВИИНЈ I*, 62), што је деминутив од *vicus*, у значењу засеок.

³⁷ *ВИИНЈ I*, 45–46.

³⁸ У *Чудима Димитрија Солунског II*, у делу који се односи на аваро-словенску опсаду Солуна из 618. године, стоји: „А други опет, од оних из Ниша и Сардије, пошто су већ били искусили њихово (аваро-словенско) опседање града, са сузама говораху: побегосмо отуда и стигосмо овамо да са вама изгинемо; јер један погодак њихова камена разбије бедем“ (*ВИИНЈ I*, 196).

³⁹ Ж. Зелер, *Почеци хришћанства на Балкану*, ЦИД, Подгорица 2005, 122.

⁴⁰ Овде се нећемо задржавати на проблему идентификације моштију Светог Прокопија, које су у средњем веку биле чуване у Нишу.

⁴¹ *IMS IV*, 91–93 № 50, 51, 52; И. Љубомировић, „Наисус у новој провинцији између истока и запада“, 99–100.

аутор бележи да је видео неке људе „у рушевинама храмова... који су се ту задржали због болести“, ⁴² из чега се може закључити да је у касноантичком Нишу половином 5. века постојало више црквених објеката.

Од посебне важности је чињеница да се у Наису налазило епископско седиште. Позната су имена седморице нишких владика. Први међу њима, Киријак (Cyrilacus), био је присталица Аријевог учења, док је његов наследник Гауденције (Gaudentius) био ватрени поборник никејског исповедања вере, којег се држао и на Сабору у Сардици 343. године, узевши активно учешће у обликовању канона и раду концила. Гауденцијев пријатељ био је Атанасије Александријски, који се након Сардике повукао у Наис, где је дочекао и Васкрс 344. године. Након Гауденција нишком епископијом поново руководи јеретик – Бонос (Bonosus), осуђен на Сабору у Капуи 391. године. На основу два писма папе Инокентија I, из 409. и 414. године, знамо да је у то време епископ Наиса био Марцијан (Marcianus). ⁴³ Неколико деценија након тога нема података о владикама и хришћанима Ниша, осим поменутог Присковог извештаја, и тек се 467. године помиње епископ Далмацијус (Dalmatius). ⁴⁴ За 6. век позната су имена два епископа: Гајана (Gaianus), који је у време Анастасија I страдао због исповедања православне вере, и Пројекта (Proiectus), учесника Петог васељенског сабора. ⁴⁵ Насељавањем Словена за више векова нестаје нишка епископија, а када буде поново успостављена биће то битно другачија творевина од свог позноантичког узора.

4. Преглед старохришћанских споменика Ниша и околине

4. а. Црквени објекти

У Нишу и ближеј околини (у кругу пречника око 25 km) до сада је регистровано дванаест старохришћанских цркава. Пет је откривено у самом граду, у насељу Јагодин мала (базилика са мартријумом, цркве бр. 8, 20, 42, 45), односно *extra muros* касноантичког утврђења, што значи да их треба очекивати и унутар тврђавских зидина, где је засада

⁴² ВИИНЈ I, 13.

⁴³ Ж. Зелер, *Почеци хришћанства на Балкану*, 165–166, 226, 229, 232, 239, 252, 277, 322–327.

⁴⁴ *Ibid.*, 337; М. Ракоција, „Нова сазнања о ранохришћанској прошлости Ниша“, *Ниш и Византија VI*, Ниш 2008, 55–56.

⁴⁵ Ж. Зелер 2005, 166, 354, 362, 368; Р. Поповић, *Хришћанство на њилу источної Илирика пре досељења Словена*, Београд 2004, 86–91; М. Ракоција, „Нова сазнања о ранохришћанској прошлости Ниша“, 56–57.

пронађена само једна фрагментована парапетна плоча која је могла припадати некој од градских цркава.⁴⁶

У околини Ниша откривено је седам цркава (у Медијани – две (?), Ђурлинама, Габровцу, Клисури, Балајнцу и Миљковцу). Неке од њих више не постоје (Ђурлине), а већина није археолошки истраживана. Једна од ранохришћанских базилика недавно ископаних у Медијани још није публикована.⁴⁷

Цркве у Јагодин мали

На десној обали реке Нишаве, североисточно од утврђења, на путу који је водио према Рацијарији, у касној антици била је смештена градска некропола, данас на простору нишког насеља Јагодин мала. Некропола се простирала око 2 km у правцу исток–запад и око 0,6 km у правцу север–југ (Сл. 2). Поред великог броја откривених гробова, типолошки разврстаних у шест категорија, о чему ће на одговарајућем месту би-

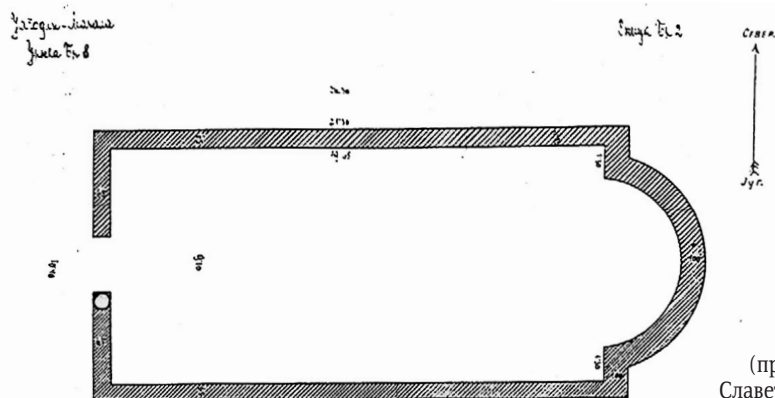
⁴⁶ М. Ракоција, „О парапетној плочи из Ниша, пореклу и типологији палеовизантијских преграда“, *Ниш и Византија* IV, Ниш 2006. Када је реч о граду Нишу, у рад нисмо уврстили грађевину констатовану у близини цркве Св. Пантелејмона, око 150 m североисточно од Јагодин мале, јер, по нашем мишљењу, нема јасних индиција да је на овом месту постојала палеовизантијска црква која је претходила средњовековној. В. Кораћ је, чини се, без довољно аргумената указао на ту могућност (В. Кораћ, „Свети Пантелејмон у Нишу, задужбина Стефана Немање“, у: *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, историја и предање*, САНУ, Београд 2000, 167–168; Исти, „Истраживање остатака храма Св. Пантелејмона у Нишу“, *Зборник радова Византолошког института* 39, Београд 2002, 111), док је М. Ракоција, одбацујући сваку дозу опреза, датовао претпостављену цркву у крај 4. или прву половину 5. века (М. Rakocija, „Paleobyzantine Churches of Niš – Preliminary Survey“, *Ниш и Византија* V, Ниш 2007, 135). И када је у питању црква Светог Николе, односно остаци делимично испитане грађевине у подножју истоименог брда у јужном делу Ниша (М. Ракоција, „Резултати истраживања у порти цркве Св. Николе у Нишу и покушај убикације епископске цркве Св. Прокопија“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 26, Београд 2002, 127–131; Исти, „Paleobyzantine Churches of Niš – Preliminary Survey“, 137–139), морамо бити резервисани. Иако има индиција (база стуба, фрагментован камени крст) да се на овом месту налазила нека црквена грађевина, недовољна истраженост нам не дозвољава да доносимо преурањене закључке о времену подизања и изгледу овог објекта. Овим, али и другим примедбама, нисмо имали намеру да оспоримо несумњив значај радова М. Ракоција за разумевање ранохришћанске прошлости Ниша и околине.

⁴⁷ Из нашег прегледа је изостављена делом октогонална делом кружна грађевина откривена у Медијани, северно од виле са перистилом, коју је М. Ракоција препознао као баптистеријум и довео је у везу са околним комплексом зграда и новооткривеном црквом (М. Ракоција, „Старохришћански баптистеријални комплекс на Медијани у Нишу“, *Ниш и Византија* VIII, Ниш 2010). Такво решење је и даље под знаком питања. И манастирска црква Св. Јована у селу Горњи Матејевац, за коју М. Ракоција сматра да је на рановизантијским темељима (М. Ракоција, „Манастир Св. Јована изнад села Горњи Матејевац код Ниша“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 18, Београд 1994, 119–120; Исти, „Paleobyzantine Churches of Niš – Preliminary Survey“, 146), такође није укључена у преглед, јер је реч о још једној грађевини за коју се, у најбољем случају, само може претпостављати да потиче из овог периода (види претх. нап.).

ти више говора, у Јагодин мали су пронађени и остаци пет цркава, од којих четири, нажалост, више не постоје. Биле су то гробљанске цркве, које су се међусобно разликовале по својим архитектонским решењима. Најзначајнија међу њима свакако је базилика са мартиријумом, која је последња откривена и истражена,⁴⁸ мада је мартиријум откопан још тридесетих година прошлог века. Остале четири базилике открио је, делимично истражио и обележио по бројевима А. Оршић Славетић, 1932. године. Тачне локације ових храмова није једноставно утврдити. По Оршићевој скици,⁴⁹ црква бр. 8 се налазила на источној страни садашње Чегарске улице, црква бр. 20 у Пантелејској улици, црква бр. 42 источно од ње, док је црква бр. 45 била још источније⁵⁰ (Сл. 2).

Црква бр. 8

Црква бр. 8 је једнобродна базилика, оријентисана у правцу исток–запад, са апсидом на истоку, полукружном и споља и изнутра (Сл. 3). Дебљина зида апсиде износи 1 m, а осталих зидова 0,65 m. У основи је прилично издужена (24,30 x 10,40 m). Улазна врата на западном зиду била су фланкирана са два стуба од мермера. Сачувана је само база јужног стуба.⁵¹

Сл. 3 –
Црква бр. 8
(преузето: Оршић
Славетић 1934: сл. 2)

Црква бр. 20

Црква бр. 20 је само делимично истражена. Тачније, откривени су делови два паралелна зида у дужини од 11 m, оријентисана у

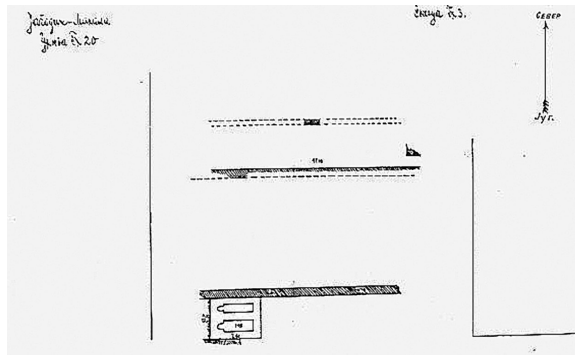
⁴⁸ Ђ. Мано-Зиси, Д. Јовановић, „Археолошко испитивање Нишке тврђаве и Јагодин мале у Нишу“, 367; Lj. Zotović, „Jagodin mala. Niš – kasnoantička nekropola“, *Arheološki pregled* 4, Beograd 1962.

⁴⁹ А. Оршић Славетић, „Археолошка истраживања у Нишу и околини“, 303.

⁵⁰ М. Rakocija, „Paleobyzantine Churches of Niš – Preliminary Survey“, 129–132.

⁵¹ А. Оршић Славетић, „Археолошка истраживања у Нишу и околини“, 304.

правцу исток–запад, а јужно и северно од њих констатовани су зидови који су били паралелни са њима (Сл. 4). А. Оршић Славетић је сматрао да је у питању тробродна базилика у чијем је јужном броду, 0,65 m испод нивоа пода, пронашао два зида на гроба са посебним простором за главу покојника на западној страни.⁵² Овакви гробови су проналажени и током каснијих истраживања на простору Јагодин мале.

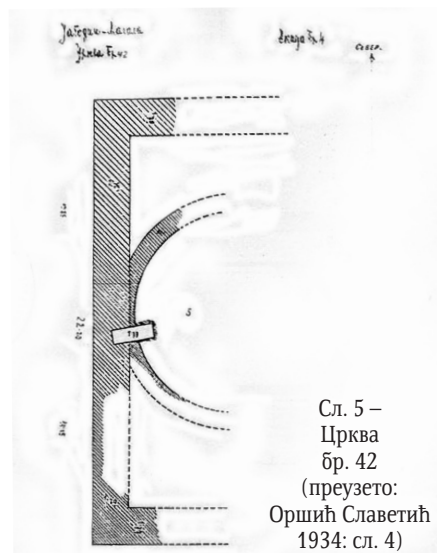
Сл. 4 – Црква бр. 20
(преузето: Оршић Славетић 1934: сл. 3)

Црква бр. 42

Црква бр. 42 је само делимично откривена. Њена ширина износи 22,20 m, а сматра се да је имала апсиду и на западној страни (Сл. 5). Приликом истраживања пронађен је новац цара Константина и одломци шареног штука.⁵³

Црква бр. 45

Црква бр. 45 најмање је истражена. Констатован је само део њене апсиде и пронађен новац цара Валенса.⁵⁴

Сл. 5 –
Црква
бр. 42
(преузето:
Оршић Славетић
1934: сл. 4)

Базилика са мартријумом

Базилика са мартријумом налази се у западном делу некрополе у Јагодин мали. Прво је 1933. године пронађена и истражена гробница, и већ тада је било јасно да је она била у склопу неког већег здања,⁵⁵ а

⁵² *Ibid.*, 304.

⁵³ *Ibid.*, 304.

⁵⁴ *Ibid.*, 304.

⁵⁵ *Ibid.*, 304; Р. Братанић, „Ископавања у Нишу и околини“, 182–183.

затим је 1952–1953.⁵⁶ и 1962. године откривена и тробродна базилика и утврђен тачан однос између ове две ранохришћанске грађевине. Констатовано је и да зидови гробнице пресецају зидове неке старије и веће грађевине⁵⁷ која, изгледа, није имала кровни покривач.

Гробница (мартријум) се састојала из надземног и подземног дела – крипте, чије су димензија 7,44 x 3,13 m. На западном зиду крипте су три нише, једна већа у средини и две мање са стране, док су на северном и јужном зиду по два дубока аркосолија (1,57 x 1,61 x 2,82 m), између којих је по једна мања ниша (Сл. 6). Гробница је била засведена и свод је сачуван у висини од 3,38 m. На западном зиду, изнад велике нише, сачуван је доњи део прозорског отвора.⁵⁸ Лучно засведен улаз у крипту је са источне стране (Сл. 7). До крипте се силазило кроз ходник (дромос) са десет степеника, укупне висине 3,30 m, у који се ступало испод пода ексонартекса базилике. На две фотографије из тридесетих година прошлог века се уочава да се у средишњем делу гробнице налазила конструкција (приближних димензија 3,00–3,50 x 2,00 m), израђена од опека или од камених плоча, чија намена није сасвим јасно одређена (постамент?).⁵⁹ Приликом истраживања крипте пронађен је већи број скелета, део стуба и јонски импост–капител од белог мермера,

Сл. 6 – Крипта базилике са мартријумом, снимак са истока
(преузето: Rakocija 2007: sl. 7)

Сл. 7 – Улаз у крипту базилике са мартријумом, снимак са запада
(преузето: Rakocija 2007: sl. 6)

⁵⁶ Ђ. Мано-Зиси, Д. Јовановић, „Археолошко испитивање Нишке тврђаве и Јагодин мале у Нишу“, 367.

⁵⁷ Lj. Zotović, „Jagodin mala. Niš – kasnoantička nekropola“, *Arheološki pregled* 4, Beograd 1962, 232–233.

⁵⁸ Р. Братанић, 182.

⁵⁹ Г. Милошевић, „Мартријум и гробљанска базилика у Јагодин мали у Нишу“, *Ниш и Византија II*, Ниш 2004, 123–124.

са једне стране украшен са два Христова монограма, између којих је представа голуба у лету са гранчицом у кљуну, а са друге стране рељефом овенчаног крста (*crux coronata*)⁶⁰ (Сл. 8). Међутим, иако је пронађен у крипти, капител није могао припадати мартријуму због његових архитектонских одлика у које се не уклапа такав конструктивни део. Сигурно да он потиче из базилике, што је од посебног значаја јер је овај капител један од главних елемената за њено датовање у крај 5. века.⁶¹

Сл. 8 – Јонски импост-капител, базилика са мартријумом (преузето: Николајевић–Стојковић 1952: сл. 1)

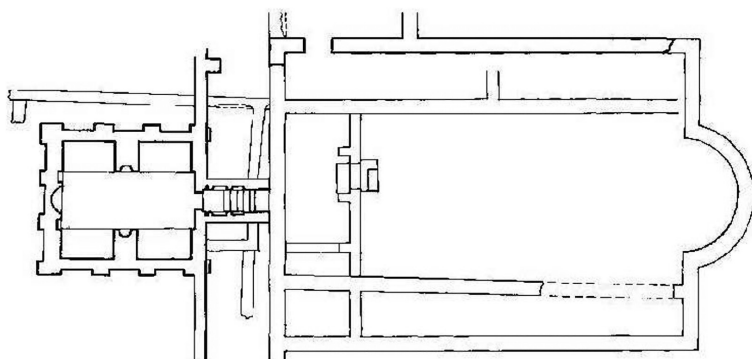
Према сачуваним деловима свода, под надземног дела гробнице могао је бити на 4,20 m изнад нивелете пода крипте. Пошто су остаци приземног дела незнатно сачувани, може се говорити само о његовом могућем изгледу. Ради се, највероватније, о једној просторији на чијем је западном зиду, судећи по његовој дебљини, био поновљен распоред из крипте, са једном већом и две мање нише (апсиде). Зидови су били ојачани пиластрима, који су у горњем делу, изгледа, били украшени рељефном керамопластиком.⁶² На северној и јужној страни, између пода приземља и сводова аркосолија крипте, налазе се четири правоугаоне гробне коморе, које је некада покривала подница приземног дела.

Базилика је тробродна грађевина (15,50 x 21,60 m) са полукружном апсидом на истоку и нартексом и ексонартексом на западу (Сл. 9). Због ограниченог простора за ископавање, апсида је тек делимично откривена, али и простор северно и јужно од храма, где су констатовани делови зидова, који указују да је грађевина имала већу и сложенију основу од истражене. Северни и јужни брод одвојени су од наоса зидовима са зиданим ступцима (0,80 m). Јужни зид јужног брода је ојачан пиластрима и са спољашње и са унутрашње стране. Подови базилике су од различитог материјала и на неједнаким су kotaма, с тим што је у наосу ниво пода најнижи. Унутрашњи зидови су били украшени мермерном оплатом и фреско-сликарством. Нартекс (12,30 x 3,50 m) чине две просторије: већа – западно од средњег брода, мања – западно

⁶⁰ И. Николајевић–Стојковић, „Јонски импост-капители из Македоније и Србије“, *Зборник радова Византолошког института* 1, Београд 1952, 172–173.

⁶¹ *Ibid.*, 172–173; Г. Милошевић, „Мартријум и гробљанска базилика у Јагодин мали у Нишу“, 129.

⁶² Г. Милошевић, „Мартријум и гробљанска базилика“, 126, 127; М. Rakocija, „Paleobyzantine Churches of Niš“, 132–133.

Сл. 9 – Базилика са мартријумом, основа
(преузето: Rakocija 2007: sl. 5)

од јужног брода. Пролаз између нартекса и мартријума затворен је ексонартексом. Већ је речено да се испод пода у ексонартексу приступило степеницама дромоса који је води у крипту.⁶³

У базилици и око ње испитано је 55 гробова, хронолошки разврстаних у три хоризонта сахрањивања. Првој етапи припадају гробови 4. века, и они су старији од цркве; другој, сахране 5. и 6. века, истовремене са базиликом; последњи хоризонт чине средњовековни гробови укопани у шут срушене грађевине.⁶⁴

Према начину полагања покојника констатовани су слободно укопани и гробови са конструкцијом. Ови последњи се типолошки разликују: а) гробови сандучастог пресека зидани опеком или сложени од камених плоча; б) гробови трапезастог пресека од камена или опеке, понекад са мањом полукружном нишом на западној страни; в) гробови сандучастог пресека са покривачем од косо постављених опека; г) зидани „двоћелијски“ гробови покривени са по две камене плоче; д) гробови са оловним саркофагом, положеним у зидану конструкцију или самостално укопани.⁶⁵

На овом месту осврнућемо се само на неке од гробова. *Гроб 5*, открит у југозападном делу нартекса, зидан је од опека, а њима је поплочан и покривен, тако што су опеке постављене у виду двосливног крова. У гробници се налазио оловни саркофаг са сачуваним бочним странама и лучним (коритасти) поклопцем. Дечји скелет у саркофагу имао је очувану смеђу косу и делове одела. У *гробу 6*, такође дечјем, пронађен је новац цезара Констанса, кован између 337. и 340. године, док је у *гробу 4*, лоцираном у нартексу на месту пролаза из северне у ју-

⁶³ Г. Милошевић, „Мартријум и гробљанска базилика“, 124–126, 128.

⁶⁴ *Ibid.*, 129–130.

⁶⁵ *Ibid.*, 130–131.

жну просторију, откривен скелет одрасле особе чија је глава лежала на кожном јастуку, на ногама су биле делимично очуване кожне шивене ципеле, а преко покојника је била пребачена драперија од црне свиле. Десна рука му је положена уз тело, а у левој руци, у пределу трбуха, покојник је држао свитак од пергамента.⁶⁶

Најзначајнији је налаз из гроба 7, у централном делу нартекса, где је 1962. године откривен дечји ранохришћански оловни саркофаг, слободно укопан, оријентисан у правцу запад–исток. Саркофаг је сачињен из два дела, сандука и поклопца, који је преклопљен преко сандука (Сл. 10). На горњој површини поклопца, по средини, пластично је изведен крст. На крајевима његовог хоризонталног крака је по једна стојећа фигура у дугој хаљини, док се на крајевима вертикалног крака, али и на крајим странама сандука, налази трочлана биста у рељефу (Сл. 11), која предста-

Сл. 10 – Оловни саркофаг, базилика са мучеништем (преузето: Петровић 1993: кат. 155 (С. Д.))

Сл. 11 – Оловни саркофаг, детаљ (преузето: Петровић 1993: кат. 155 (С. Д.))

вља царску тријаду, на основу чега је саркофаг датован у период између 379. и 408. године, мада су се неки истраживачи определили за нешто раније датовање, између 337. и 340. године.⁶⁷

На основу расположивих археолошких података изведена је хронологија грађења и коришћења мучеништва и базилике у Јагодин мали. Најстаријој фази припадају делови зидова ограђеног дводелног отвореног простора у чијем центру се, највероватније, налазио гроб мучени-

⁶⁶ *Ibid.*, 131–133.

⁶⁷ *Ibid.*, 134–136.

ка. Дакле, вероватно је у питању меморија. На месту меморије је затим подигнут мартиријум – грађевина са криптом и надземним делом, у којој су поред гроба мартира предвиђена и гробна места за градитеља гробнице и његове најближе. Према налазу новца Констанција II, мартиријум је подигнут око половине 4. века. Око меморије, касније мартиријума, који је чувао гроб мученика, нама непознатог, образовала се некропола у коју су сахрањивани привилеговани грађани Наиса. Затим је крајем 5. века, на самој некрополи, источно уз мартиријум, подигнута базилика. У базилици и око ње, наставило се са сахрањивањем све до пада Ниша и насељавања Словена. Касније, у 11. и 12. веку, на месту срушене базилике и мартиријума, у шуту, врше се укопи покојника.

Цркве у околини Ниша

Црква у Медијани

На западном ободу села Брзи Брод, на око 5 km источно од Ниша, налази се насеље Медијана (*Mediana*), предграђе античког Наиса, са вилама угледних грађана. Средишњи простор насеља заузима вила са перистилом, нимфеумом (триклинијумом) и термама. У Медијани су још откривени: хореум и занатски центар, западно од виле са перистилом; зграда са октогоналном и кружном просторијом, северно од виле; резервоар за водоснабдевање, 500 m југозападно од центра Медијане; *villa rustica A* и *villa rustica B*, које су само делимично истражене.⁶⁸ Од посебног значаја су медијански мозаици, на првом месту откривени у вили са перистилом,⁶⁹ као и налази скулптура од мермера и порфира.

Током археолошких истраживања 2000/2001. године у Медијани, на простору између источног тракта барака (занатски центар) и виле са перистилом, откривени су остаци цркве, прве у овом насељу⁷⁰ (Сл. 12). У питању је једнобродна базилика са полукру-

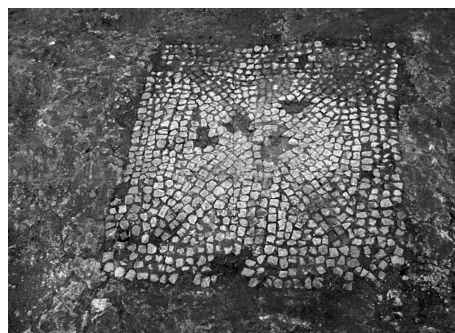
Сл. 12 – Црква у Медијани
(преузето: Rakocija 2007: sl. 20)

⁶⁸ П. Петровић, „Naissus – задужбина цара Константина“, 69–75; Исти, *Ниш у античко доба*, 65–71; С. Дрча, *Медијана*, Народни музеј, Ниш 2006, 11–34.

⁶⁹ Г. Јеремић, „Мозаици Медијане – нека разматрања“, *Ниш и Византија IV*, Ниш 2006, 145–149.

⁷⁰ М. Васић, „Хроника ископавања Медијане 2000–2002. године“, 288–291.

жном апсидом на истоку и нартексом на западу, који је нешто већих димензија од наоса (дим. без нартекса су 8,00 x 6,00 m). Западни зид припрате се ослања на источни зид просторије 17 у баракама. На источној страни је изградњом овог хришћанског храма део западног оградног зида виле са перистилом извађен до темеља. Црква је делимично грађена сухозидом, а око ње је констатован и оградни зид у потпуности одрађен у тој техници. У наосу, у нивоу малтерне поднице, сачувано је једно правоугаono мозаично поље са представом Христовог монограма⁷¹ (Сл. 13).

Сл. 13 – Христовог монограма, црква у Медијани (преузето: Rakocija 2007: sl. 21)

Црква је датована у крај 4. века и то је засада најстарији познати ранохришћански храм Ниша и околине.

Северно од цркве, на удаљености од само 8,00 m, 2007. године откривена је још једна једнобродна грађевина, мањих димензија (8,50 x 5,85 m), са полукружном апсидом на истоку. На западној страни, где је био улаз, наслањала се на источни зид просторије 17 у баракама, исто као и црква са Христовим монограмом. Простор апсиде био је уздигнут у односу на остали део објекта, а има и индиција постојања субселијума. Ова грађевина је такође протумачена као црква, у чијем се средишњем делу наоса налази амвон, димензија 1,25 x 1,20 m.⁷² Толико засада можемо рећи о овом објекту пошто резултати његовог истраживања нису публиковани.

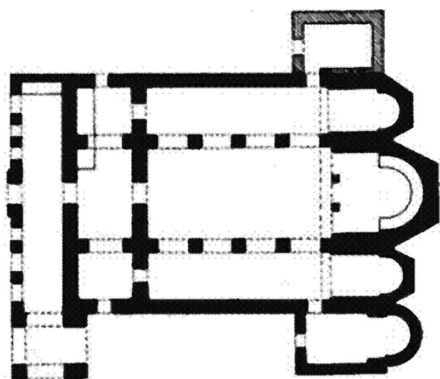
Црква у Ђурлинама

О остацима базилике у Ђурлинама, око 7 km јужно од Ниша, писано је још 19. веку, када је и откривена. Њено откопавање извршили су мештани Ђурлина 1882. године. Опширнији опис остатака цркве дали су М. Валтровић, М. Ђ. Милићевић и Ф. Каниц.⁷³ Захваљујући њима располажемо и цртежима са њеном основом (Сл 14). Ти подаци и графички прикази (Сл. 15) од изузетног су значаја за реконструкцију основе и датовање храма, пошто је касније на истом месту подигнуто ново црквено здање посвећено Св. Петки.

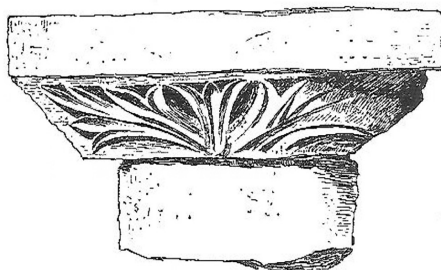
⁷¹ *Ibid.*, 290–292.

⁷² М. Васић, *Извештај о раду у 2007. години*, Иниверзитет у Нишу, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, Одсек за археологију и историју уметности, 2007.

⁷³ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, 19–22; М. Валтровић, „Белешке с пута“, 120–122; Ф. Каниц, *Србија – земља и становништво* 2, 184–186.

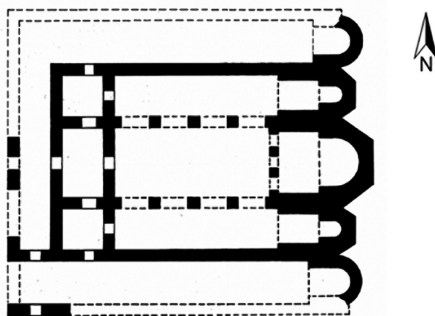

Сл. 14 – Црква у Ђурлинама,
основа по Ф. Каницу
(преузето: Каниц 1985: стр. 184)

Сл. 15 – Капител, Ђурлине,
цртеж Ф. Каница
(преузето: Каниц 1985: стр. 185)

Грађевина у Ђурлинама је велика тробродна базилика, дугачка 37,00 m, рачунајући и трем (Сл. 16). Главни брод се на истоку завршава апсидом, споља трочланом а изнутра полукружном. Пастофорије, северна и јужна, постављене уз олтарски простор, имају исте, само мање апсиде. Наос је подељен на бродове са два низа од по три ступца, док је олтарски простор, који чини један правоугаони

Сл. 16 – Црква у Ђурлинама,
основа према Hoddinott-у
(преузето: Hoddinott 1963: fig. 104)

травеј и апсидални део, одвојен помоћу два ступца. Валтровић и Каниц спомињу и постојање субселијума.⁷⁴ Нартекс је издељен на три просторије које одговарају ширинама централног и бочних бродова, са којима су комуницирали вратима. Црква је са три стране била окружена тремовима. Северни и јужни трем имају апсидалне завршетке на истоку.⁷⁵

На основу појединих архитектонских одлика – споља тростране апсиде и положаја пастофорија (ђаконикон и протезис) уз олтар – црква у Ђурлинама је датована у другу половину 6. века.⁷⁶

⁷⁴ М. Валтровић, „Белешке с пута“, 121; Ф. Каниц, *Србија – земља и становништво* 2, 185.

⁷⁵ F. R. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia*, London 1963, 194–195; В. Кондић, В. Поповић, *Царичин траг. Утврђено насеље у византијском Илирику*, Галерија САНУ, Београд 1977, 155–156.

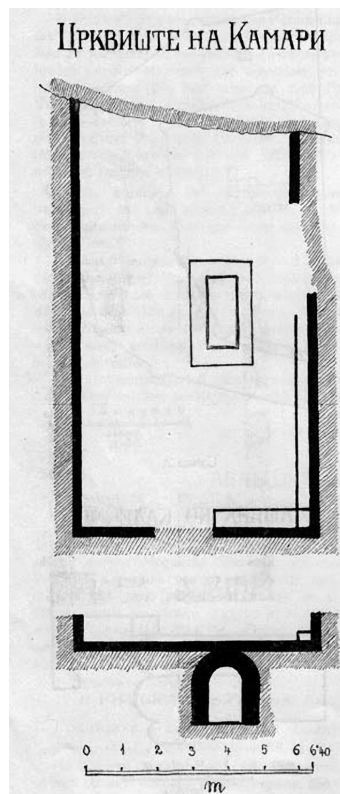
⁷⁶ О. Илић, „Палеохришћански сакрални споменици у мањим насељима и утврђењима у околини Ниша“, *Ниш и Византија VIII*, Ниш 2010, 122.

Црква у Камари код Габровца

Године 1931, један мештанин Габровца (око 5 km јужно од Ниша) је на свом имању откопао старохришћанску цркву. О њој сазнајемо само на основу оскудних података и цртежа А. Оршића Славетића, објављених у *Старинару* 1936. године⁷⁷ (Сл. 17). Њени остаци и данас постоје али су у потпуно запуштеном стању.⁷⁸

А. Оршић Славетић није могао да уцрта основу целе грађевине пошто је њен источни део био сасвим разрушен и разнет, па је остало нејасно како је изгледала апсида. Црква је грађена од ломљеног и притесаног камена, уз употребу опеке. Уз јужни и западни зид био је прислоњен банак, висок 0,20 m а широк 0,40 m, сазидан од камена и цигле. Под је био патосан целим опекама.

У унутрашњости цркве, на око 2,50 m од јужног зида, констатована је засведена гробница, делимично порушена, у којој је пронађен скелет са каменом плочом крај лобање. На плочи је уклесан натпис са именом покојника, али она није у потпуности растумачена.⁷⁹ Свакако је у питању гроб неког угледног грађанина.

Сл. 17 – Црква у Габровцу
(преузето: Оршић Славетић
1936: сл. 4)

Црква у Клисури

У селу Клисури код Малошишта, око 12 km јужно/југозападно од Ниша, испод остатака средњовековног града Копријана, 1933. године, А. Оршић Славетић је очистио остатке једне ранохришћанске цркве. У питању је триконхосна грађевина, дужине 19,35 m, оријентисана у правцу исток–запад, са апсидом на истоку, нартексом и паствофоријама на западу (Сл. 18). Под у нартексу је мозаичан, грубље израде, док је у осталом делу грађевине сачињен од наизменично по-

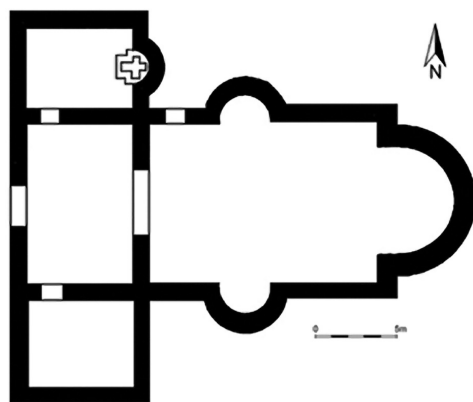
⁷⁷ А. Оршић Славетић, „Белешке са путовања“, 172–173.

⁷⁸ М. Rakocija, „Paleobyzantine Churches of Niš“, 141–142.

⁷⁹ А. Оршић Славетић, „Белешке са путовања“, 172–173; О. Илић, „Палеохришћански сакрални споменици у мањим насељима и утврђењима у околини Ниша“, 113.

стављених плочица мермера и месног зеленог камена. У поду је констатована и једна фрагментована камена плоча са крстом.⁸⁰

Северни анекс је са мањом апсидом на истоку и крстообразним базеном уз саму апсиду. Мада подсећа на базен крстионице, изгледа да је ипак у питању хоневтирион, простор намењена за прање црквених сасуда.⁸¹

Сл. 18 – Црква у Клисури
(преузето: Кондић, Поповић 1977: сл. 122)

Баконикон и протезис на бочним странама нартекса опредељују овај старохришћански објекат у период до половине 6. века,⁸² с обзиром на касније промене у распореду ових архитектонских елемената које су пратиле промене у литургијском обреду.⁸³

Црква у Кулинама у Балајнцу

Остаци рановизантијског утврђења у Балајнцу (око 11 km југозападно од Ниша) одавно су привлачили пажњу истраживача. Од Феликса Каница, преко Николе Вулића, Адама Оршића Славетића,⁸⁴ случајног открића (1958) бронзане главе византијске царице (Еуфимије?), која је убрзо публикована,⁸⁵ до првих археолошких истраживања овог локалитета (1969–1970), прошло је доста времена, а на делимично објављивање резултата ископавања морало се чекати још четврт века.⁸⁶

У јужном делу унутар утврђења, које је било правоугаоног облика са трапезоидним подграђем, откривени су остаци тробродне базилике са полукружном апсидом на истоку и троделним нартексом на запа-

⁸⁰ А. Оршић Славетић, „Белешке са путовања“, 172–173.

⁸¹ В. Кондић, В. Поповић, *Царичин траг. Утврђено насеље у византијском Илирику*, 157–158; О. Илић, „Палеохришћански сакрални споменици“, 117–118.

⁸² О. Илић, „Палеохришћански сакрални споменици“, 118.

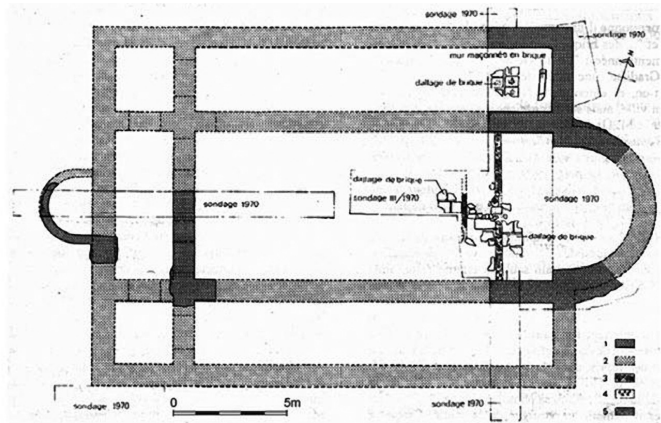
⁸³ Ђ. Стричевић, „Баконикон и протезис у ранохришћанским црквама“, *Сшаринар* IX-X, Београд 1959.

⁸⁴ А. Оршић Славетић, „Белешке са путовања“, 170–171.

⁸⁵ Д. Срејовић, А. Симовић, „Портрет византијске царице из Балајнца“, *Сшаринар* IX-X, Београд 1959.

⁸⁶ М. Jeremić, „Agglomération protobyzantine fortifiée“, *Antiquité tardive* 3, 1995; М. Милинковић, „Нека запажања о рановизантијским утврђењима на југу Србије“, *Ниш и Византија* III, Ниш 2005, 165.

ду (Сл. 19). Димензије храма су 20,90 x 15,80 m.⁸⁷ Под је био поплочан деловима парпетних плоча, што значи да је базилика након рушења у неком тренутку била обновљена.⁸⁸ Плоче су орнаментисане рељефним крстовима.⁸⁹

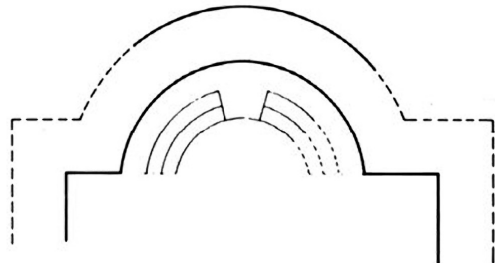

Сл. 19 – Црква у Балајнцу
(преузето: Jeremić 1995: fig. 5)

Једноставна стратиграфија налазишта која указује на један временски хоризонт коришћења одређен на основу покретних археолошких налаза, затим архитектура и камена пластика базилике у Кулинама код Балајнца, опредељују је у 6. век.⁹⁰

Црква у Миљковцу

На локалитету „Градиште“ у селу Миљковац, око 12 km северно од Ниша, унутар зидина рановизантијског утврђења, учени су остаци цркве која није истражена, те се о њој не може много тога рећи. Имала је полукружну апсиду са степенастим синтроносом (Сл. 20), по фрагментима фреско-малтера и мермерним парпетним плочама закључује се да је била украшена и живописана.⁹¹

Сл. 20 – Црква у Миљковцу
(преузето: Ракоција 1998: сл. 10)

⁸⁷ М. Jeremić, „Agglomération protobyzantine fortifiée“, 198.

⁸⁸ М. Милинковић, „Нека запажања о рановизантијским утврђењима на југу Србије“, 166.

⁸⁹ М. Jeremić, „Agglomération protobyzantine fortifiée“, 198–199.

⁹⁰ *Ibid.*, 200; М. Милинковић, „Нека запажања о рановизантијским утврђењима на југу Србије“, 166; О. Илић, „Палеохришћански сакрални споменици“, 121.

⁹¹ М. Ракоција, *Манастир и цркве града Ниша*, Ниш 1998, 20; О. Илић, „Палеохришћански сакрални споменици“, 123–124.

4. б. Гробнице

Ранохришћанске зидане гробнице на свод типа *hypocaust* воде порекло од паганских засвођених подземних просторија. Појављују се прво у Сирији и Палестини одакле се шире на запад. На Балкану су редовна појава на некрополама урбаних центара, али их има и на ширим градским територијама, углавном у склопу ранохришћанских цркава и гробаља. Основна подела засведених гробница је према њиховим архитектонским одликама. У прву групу спадају гробнице засведене полуобличастим сводом, у другу засведене са једном или две калоте. Оба типа гробница обично имају приступно степениште (дромос) и улаз затворен вертикално постављеном каменом плочом. У унутрашњости је више гробних места која могу бити различито архитектонски решена (преграде, банци, аркосолијуми, озидане раке, слободан простор без посебно инсталираних гробова). Овакве гробнице често могу бити и осликане, што је од посебног значаја за њихово датовање, пошто су, у складу са хришћанском праксом сахрањивања покојника, обично оскудне покретним налазима.

Све засада познате старохришћанске зидане гробнице Ниша откривене су у насељу Јагодин мали, о чему је већ било говора. Ту је, североисточно од тврђаве, у касној антици била главна градска некропола *extra muros*. Површина на којој се ова некропола простирала приближно је одређена на основу археолошки истражених и случајно откривених гробова. Западна граница некрополе је на неких 100 m северозападно од Тврђаве; источна у Улици Ратка Павловића (Пантелејска), изнад текстилне фабрике Нитекс; јужну границу чини десна обала Нишаве, а на северу некрополе се завршава код Ул. Косовке девојке, око 150 m јужно од Цркве Светог Пантелејмона⁹² (Сл. 2).

Извршена је и типолошка подела касноантичких гробова откривених у Јагодин мали: тип I – слободно укопани гробови; тип II – гробови без зидане конструкције, ограђени каменом облутком; тип III – гробови с покривачем од опека или тегула (4 варијанте); тип IV – гробови грађени од опека, омалтерисани са спољне и унутрашње стране (2 варијанте); тип V – полуобличасто засведене гробнице правоугаоне основе (2 варијанте); тип VI – гробнице засведене калотом.⁹³

У складу са темом овог рада, у прегледу који следи биће приказане само гробнице петог типа по Љ. Зотовић, и то њихова друга варијан-

⁹² М. Ракоција, „Архитектура зиданих гробница старохришћанског Ниша“, *Ниш и Византија* X, Ниш 2012, 39.

⁹³ Љ. Zotović, „Извештај са ископавања касноантичке некрополе у Нишу“, 171–174; Љ. Зотовић, Н. Петровић, *Касноантичка некропола у Јагодин мали*, без пагинације.

та,⁹⁴ као и оне шестог типа. У питању су зидане гробнице засведене полуобличастим сводом или са једном или две калоте, тј. оне које се за разлику од обичних зиданих гробова могу назвати грађевинским објектима, у правом смислу те речи. То су: гробница са крстом, гробница са фигуралним представама, гробница са сидром и гробнице бр. 6, 18, 19. и 27. Осим гробница бр. 18. и 19, засведених са једном, односно две калоте,⁹⁵ остале гробнице пронађене у Јагодин мали засведене су полуобличастим сводом.⁹⁶

Поред јагодинмалских, у околини Ниша, у кругу пречника око 25 km, откривене су још четири ранохришћанске зидане гробнице: полуоблично засведене – у селима Јелашници, Горњој Топоници и Клисури код Малошишта; и гробница у Нишкој Бањи, засведена са две калоте. Овом броју треба придружити и засведену гробницу откривену у остацима цркве у Габровцу, о којој је било речи у оквиру прегледа црквених објеката.

Гробнице у Јагодин мали

Гробница бр. 6. (код Мосџа младосџи)

У Јагодин мали, недалеко од базилике са мартиријумом, приликом градње пута 1932. године уништена је старохришћанска зидана гробница чија је унутрашњост била живописана. Гробницу је истражио А. Оршић Славетић и евидентирао је под бројем 6.⁹⁷

⁹⁴ Разлика у варијантама V типа је у димензијама гробница. У прву варијанту спадају засведене гробнице малих размера без прилазног дела са степеницама, док су у другу варијанту убројане гробнице већих димензија и са вишим сводом, са улазом и приступним степеницама. М. Ракоција за гробнице V типа поделу на две варијанте сматра сувишном: М. Ракоција, „Архитектура зиданих гробница старохришћанског Ниша“, 42.

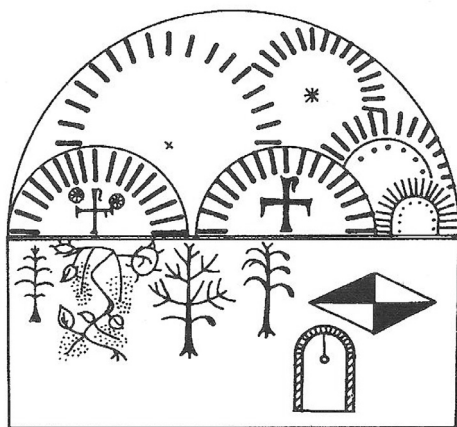
⁹⁵ Током археолошких истраживања 2012. године на простору фабрике Бенетон откривене су и две гробнице засведене са по једном калотом (Г. Јеремић, „Сахрањивање у касној антици у Наису – пример некрополе у Јагодин мали“, у: *Константијин Велики и Милански едикт 313 : Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије*, ур. И. Поповић, Б. Борић-Брешковић, Народни музеј, Београд 2013, 134), тако да их је са куполом до сада познато укупно пет. Већ је напоменуто да резултати ових истраживања још нису публиковани.

⁹⁶ Укупан број до сада откривених полуоблично засведених гробница у Јагодин мали, од којих су неке биле и осликане, нешто је већи од обрађених у овом раду. Нажалост, све гробнице нису публиковане. О томе види: М. Ракоција, „Архитектура зиданих гробница старохришћанског Ниша“, 48–51; Исти, „Рановизантијска гробница на свод код села Клисура поред Ниша и кратак осврт на проблеме засведених гробница“, *Ниш и Византија II*, Ниш 2004, 159, нап. 67.

⁹⁷ А. Оршић Славетић, „Археолошка истраживања у Нишу и околини“, 304.

Била је квадратне основе, $2,85 \times 2,83$ m, висине 2,70 m, полуоблично засведена, са лучно завршеним улазним отвором на источном зиду, затвореним великом каменом плочом. До улаза се стизало степеницама фланкираним зидовима (Сл. 21). Фреско-декорација је била комплетно сачувана само на западном зиду и своду, док је на северном била очувана делимично. Нажалост, од свега је преостао само цртеж фреске на западном зиду и једна фотографија детаља исте представе⁹⁸ (Сл. 22, 23).

Представа на западном зиду, изведена црвеном бојом на белој подлози, једном хоризонталном бордуrom је подељена у две зоне. У доњој зони приказана су три стилизована дрвета, винова лоза, ромб са унакрсним црвено-белим пољима и испод ромба архитектонска конструкција коју чине два лучно повезана тордирана стуба између којих виси обруч окачен у теменом делу лука. У горњој зони, која је лучно завршена због полуобличног свода, у два реда су приказана по три полукруга које образују радијално сложене линије. У средишту два по-

Сл. 22 – Гробница бр. 6, цртеж фреске на западном зиду (преузето: Оршић Славетић 1934: сл. 6)

Сл. 23 – Гробница бр. 6, фреска на западном зиду, детаљ (преузето: Петровић 1999: сл. 33а)

⁹⁸ *Ibid.*, 307; Р. Братанић, „Ископавања у Нишу и околини“, 184; М. Ракоција, „Архитектура зиданих гробница старохришћанског Ниша“, 43.

лукруга доњег реда налази се христорограм, а горњег по једна звезда. Два преостала полукруга, један у горњем други у доњем реду, са унутрашње стране уоквирени су линијом и тачкама.⁹⁹

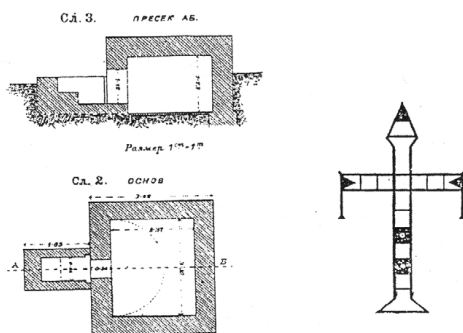
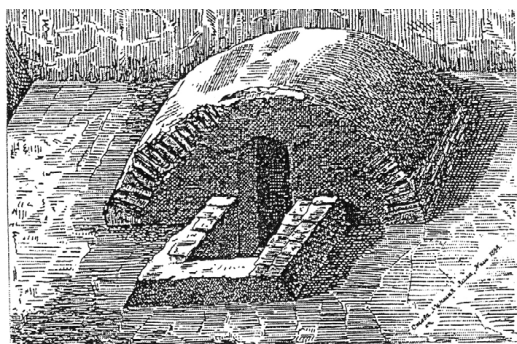
Тумачење симболичних приказа на западном зиду гробнице је следеће: тордирани стубови повезани у лук представљају циборијум са окаченим кандилом или полијелејем што заједно указује на светлост Господњу. Ромб представља улаз, у овом случају у рајско насеље, приказано уз помоћ дрвећа и винове лозе, и пут којим душа власника гробнице иде у вечно блаженство Царства небеског, које је насликано у горњој зони у виду полукружних конструкција са христорограмом и звездама.¹⁰⁰

Гробница је датована новчићем Анастасија I у почетак 6. века, што је у сагласности и са стилском анализом њеног фреско-сликарства.¹⁰¹

Гробница са крстом

На Градском пољу, недалеко од базилике са мартријумом, 1887. године случајно је откривена зидана ранохришћанска гробница, о којој знамо само на основу давно публикованих података и цртежа М. Валтровића и Ф. Каница¹⁰² (Сл. 24, 25).

Њене димензије износиле су: дужина 2,37 m, ширина 3,00 m и висина 1,73 m. Била је правоугаона у основи, оријентисана у правцу исток-запад, са полукружно засведеним улазом на истоку (1,12 x 0,60 m), који је био затворен хоризонтално постављеном каменом плочом, до које

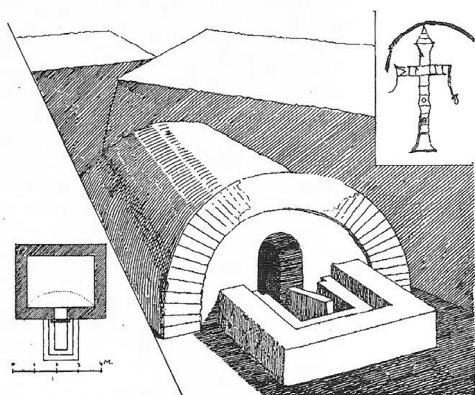
Сл. 24 – Гробница са крстом, према М. Валтровићу (преузето: Ракоција 2012: сл. 6)

⁹⁹ М. Ракоција, „Сликарство уништене гробнице код Моста младости у Нишу“, 109–110.

¹⁰⁰ *Ibid.*, 110–118.

¹⁰¹ *Ibid.*, 118.

¹⁰² М. Валтровић, 118–119; Ф. Каниц, 167–168.

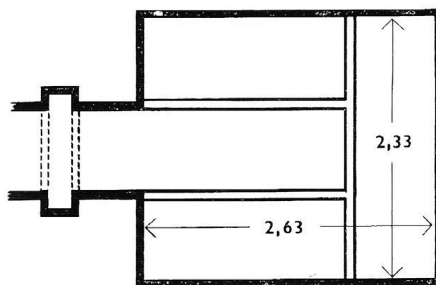

Сл. 25 – Гробница са крстом, према Ф. Каницу
(преузето: Каниц 1985: стр. 167)

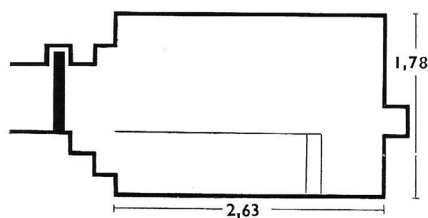
се долазило преко два степеника. Гробница је била засведена полуобличастим сводом, док јој је под сачињен од опека и малтера. Споља и изнутра је била омалтерисана, а унутрашњост делимично живописана црвеном бојом на белој подлози, са великим крстом на западном зиду.¹⁰³

Гробница са фигуралним представама (Ул. Косовке девојке)

Најзначајнија ранохришћанска гробница Ниша откривена је случајно, 1953. године, у дворишту Дома средњошколске деце (Ул. Косовке девојке) у Јагодин мали. Зидана циглом, правоугаоне основе (дуж. 2,63 m, шир. 2,23 m, вис. 1,78 m), полуобличасто је засведена, оријентисана у правцу исток–запад, са улазом на источној страни, који је био затворен масивном каменом плочом ужлебљеном у довратнике. Висина правоугаоног улазног отвора, после ког се у гробну одају ступало преко три степеника, износи 0,70 m. На супротном, западном зиду, налази се једна мања ниша. Ниским преградним зидовима одаја је подељена у четири правоугаона простора (налик на саркофаге без поклопца), приближно једнаких димензија, од којих су три у оси оријентације гробнице, док је четврти простор дужом осом оријентисан у правцу исток–запад и смештен је уз западни зид гробнице (Сл. 26, 27). Уну-

Сл. 26 – Гробница са фигуралним представама, основа
(преузето: Мирковић 1967: сл. 4)

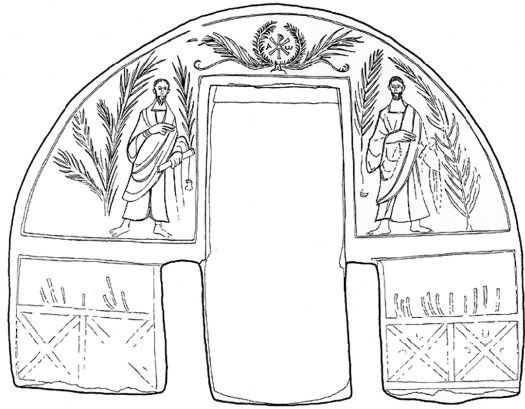

Сл. 27 – Гробница са фигуралним представама,
подужни пресек
(преузето: Мирковић 1967: сл. 5)

¹⁰³ М. Валтровић, 118–119; Ф. Каниц, 168; М. Ракоција, „Архитектура зиданих гробница старохришћанског Ниша“, 45.

трашњи, али и преградни зидови су омалтерисани и прекривени фрескама.

Скелети сахрањених у овој гробници, нажалост, нису констатовани, као ни покретни налази, што у одређеној мери отежава доношење закључака о броју покојника, који су, по Ђурђу Бошковићу, у директној вези са идентификацијом ликовна представљених на живопису.¹⁰⁴ То је, уједно, био и највећи проблем око кога се научници нису слагали.¹⁰⁵

Сл. 28 – Гробница са фигуралним представама, источни зид (преузето: Ракоција 2008: сл. 3)

На источном зиду гробнице, изнад улаза, у венцу од палминих грана, насликан је христогам са апокалиптичним словима А и Ω. Са обе стране поред улазних врата је по једна фигура мушкарца са брадом, без нимба, обучена у бели *pallium* и тунику са клавусом. Фигура јужно од улаза држи у рукама отворену књигу, док фигура северно од улаза у левој држи савијен свитак, а десном руком благосиља. Око обе фигуре исликано је дрвеће и разно растиње¹⁰⁶ (Сл. 28).

На западном зиду композиција је слична. Христов монограм са апокалиптичним словима окружен је венцем од палминих грана, али и нимбом. Јужно од мале нише је фигура мушкарца са брадом, у истој одећи као и оне на источном зиду, са рукама подигнутим ка Христовом монограму. Северно је, такође, идентично одевена мушка фигура са брадом, с једном руком у положају благосиљања, док у другој, чини се, држи свитак. Као и на источном зиду, око фигуралних представа насликано је дрвеће и растиње црвене и зелене боје. Испод бордура на којима стоје све четири фигуре, у нивоима гробова, приказане су оgrade иза којих је растиње¹⁰⁷ (Сл. 29).

Представе оgrade са хермама, растињем и палминим гранама налазе се и на јужном и северном зиду гробнице (Сл. 30, 31), док је цео

¹⁰⁴ Дж. Бошковић, „Ещё несколько слов о раннехристианской стенной живописи в нишском склепе“, *Византийский временник* XV, Москва 1959, 144–145.

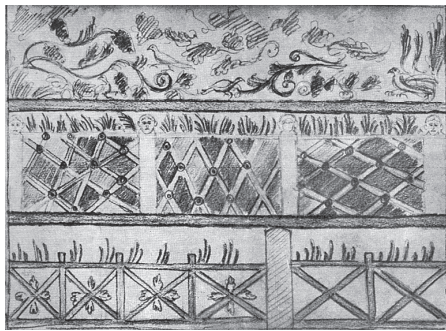
¹⁰⁵ Л. Мирковић, „Старохришћанска гробница у Нишу“, 53–55; Исти, „Да ли на фрескама у нишкој гробници (крај IV века) имамо портрете сахрањених у њој?“, *Зборник Народног музеја* V, Београд 1967, 217–236.

¹⁰⁶ Л. Мирковић, „Старохришћанска гробница у Нишу“, 55, 57.

¹⁰⁷ *Ibid.*, 55.

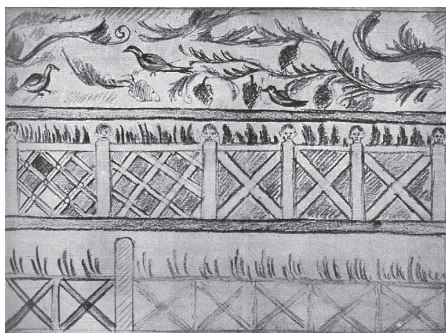
Сл. 29 – Гробница са фигуралним представама, западни зид (преузето: Ракоција 2012: сл. 8)

Сл. 30 – Гробница са фигуралним представама, представа раја, јужни зид (преузето: Мирковић 1955: сл. 13)

свод осликан зеленом лозом са руменим и окер лишћем и сиво-црним гроздовима међу којима су птице. Приказ са таванице поновљен је на спољним странама преградних (гробних) зидова.¹⁰⁸

Гробница је датована у крај 4. века, на основу више елемената.¹⁰⁹ Неслагања, међутим, не постоје око датовања, већ, како је напоменуто, у вези са тумачењем појединих композиција, те посредно и целокупног идејног програма њеног фреско-сликарства. Лазар Мирковић је сматрао да је на зидовима ове гробнице приказан рај, наводећи низ аналогја са палминим гранама, лозама и грожђем, и другим растињем, које у сепулкралној иконографији симболишу рајски врт. Новије анализе сликаних мотива, пре свега прикази ограде са хермама за коју је утврђено да симболизује

Сл. 31 – Гробница са фигуралним представама, представа раја, северни зид (преузето: Мирковић 1955: сл. 11)

¹⁰⁸ *Ibid.*, 56.

¹⁰⁹ Једнослојни малтер на коме су урађене фреске користи се од половине 3. и у 4. веку; Христов монограм са словима А и Ω јавља се у фрескосликарству римских катакомби у периоду 360–451. године; свитак који се налази у рукама две приказане фигуре у нишкој гробници у аналогним представама у катакомбама губи се до почетка 5. века и замењује га кодекс; и на крају, нимб који се овде јавља око Христовог монограма, односно симболичне представе самог Христа, у употребу је уведен нешто пре 340. године и првобитно је био резервисан само за Сина Божјег, касније и за анђеле, а тек крајем 5. века добијају га и свеци. Стога не чуди да ниједна фигура изображена у нишкој гробници нема ореол, односно та чињеница није аргумент против идентификације ових ликова са некима од светих, па и апостолима (*Ibid.*, 56–59, 66).

„ограду раја“, потврђују и допуњују ово мишљење.¹¹⁰ Представљена Константиновим монограмом, централна фигура је сам Христос, окружен Апостолима Петром и Павлом, насликаним на источном зиду код улаза. На западном зиду су двојица еванђелиста (можда Марко и Лука) или неки нишки епископи, а могуће и непознати локални светитељи – мученици. Тако је требало да апостоли и свети буду посредници код Христа, молећи се за душе упокојених чланова породице чија је ово гробница, како би се и они населили у рајском врту приказаном на фрескама.¹¹¹

Ђурђе Бошковић је сматрао да су у гробници биле сахрањене четири особе, тј. да средишњи правоугаони простор није служио само за приступ трима гробницама, већ је и он имао функцију гробног места.¹¹² Лазар Мирковић не одриче ову могућност.¹¹³ Међутим, ствар је у томе што је Ђ. Бошковић број гробова и број насликаних фигура на фрескама довео у директну везу и закључио да су на живопису представљене, још за живота, личности сахрањене у овој гробници.¹¹⁴ С таквим решењем проблема фресака Л. Мирковић није се могао сложити, наводећи низ аргумената против.

Гробница са сидром (Ул. Јаншелејска)

У новије време, 2006. године, у западном делу некрополе у Јагодин мали, у Улици пантелејској (Ратка Павловића 55), приликом копања за темељ стамбено–пословног објекта случајно је откривена ранохришћанска зидана гробница, која је нажалост радом механизације делимично настрадала¹¹⁵ (Сл. 32).

Њена основа је квадратног облика (2,25 x 2,30 m), оријентисана је у правцу исток–запад, са улазом на истоку (0,62 x 0,75 m, на 0,90 m од пода) (Сл. 33). Засведена је полуобличастим сводом (вис. 2,04 m) који се у темену извија дајући специфичан изглед таванице какав до сада није забележен међу засвођеним гробницама Наисуса, и уопште Србије¹¹⁶ (Сл. 34). На земљаном поду констатовани су скелетни остаци три индивидуе, веома лоше очувани. Од покретних налаза пронађено је: два лакримари-

¹¹⁰ I. Popović, „Motif of ‘Railing of Paradise’ on Frescoes from Tombs in Jagodin mala (Naissus) and Čalma (Sirmium)“, *Ниш и Византија* X, Ниш 2012.

¹¹¹ Л. Мирковић, „Старохришћанска гробница у Нишу“, 56, 60.

¹¹² Дж. Бошкович, „Ещё несколько слов о раннехристианской стенной живописи в нишском склепе“, 144.

¹¹³ Л. Мирковић, „Да ли на фрескама у нишкој гробници (крај IV века) имамо портрете сахрањених у њој?“, 219–220.

¹¹⁴ Дж. Бошкович, 146.

¹¹⁵ Т. Чершков, А. Алексић, „Заштитна археолошка истраживања ранохришћанске гробнице у улици Ратка Павловића 55“, 102.

¹¹⁶ M. Rakocija, „Painting in the Crypt with an Anchor in Niš“, 87.

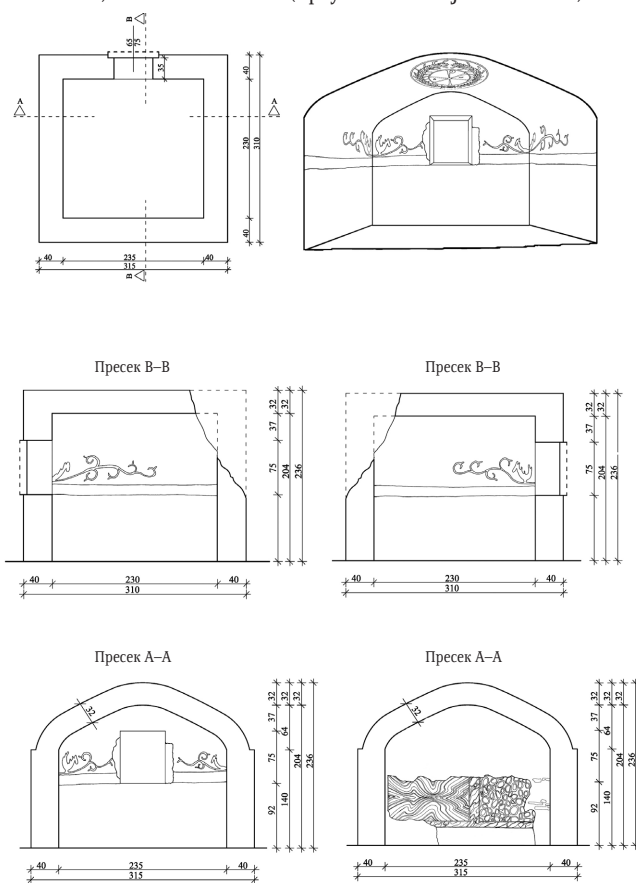
Сл. 32 – Гробница са сидром, након откривања
(преузето: Ракоција 2012: сл. 9)

Сл. 33 – Улаз у гробницу са сидром
(преузето: Rakocija 2009b: sl. 6)

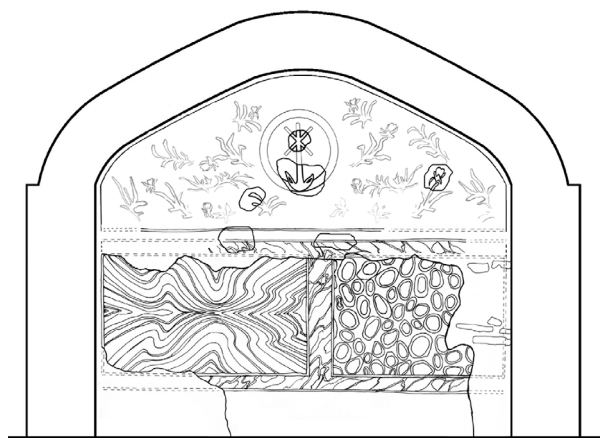
јума, један бронзани новчић цара Теодосија и остаци тканине са златним нитима.¹¹⁷

Унутрашњост је осликана и на основу стилске анализе фресака гробница је датована у крај 4, почетак 5. века. У висини почетка сводног лука, зидови су подељени у два дела црвеном хоризонталном бордуром. Доњи делови зидних површина, осим на западном зиду, нису осликани. На западу је у тој зони фреско-декорацијом имитирана мермерна оплата, али и зид

Сл. 34 – Гробница са сидром, основа и пресеци
(преузето: Ракоција 2012: сл. 10)

¹¹⁷ Т. Чершков, А. Алексић, „Заштитна археолошка истраживања ранохришћанске гробнице у улици Ратка Павловића 55“, 104.

Сл. 35 – Гробница са сидром, западни зид
(преузето: Rakocija 2009b: sl. 24)

сачињен од облутака. Горње зоне осликане су виновом лозом, увијених грана окер боје, са птицама у углу источног зида. На западном зиду изнад имитације мермерне оплате смештена је представа сидра у медаљону окруженом цвећем (Сл. 35). На своду гробнице насликан је Христов монограм у медаљону, око кога је лаворов венац унутар прстена¹¹⁸ (Сл. 36, 37).

Читава фреско-декорација, иако садржи неке нове елементе и другачији распоред приказаних симболичних детаља када је у питању фунерарна ранохришћанска уметност на тлу Србије, као што је на пример сидро (у значењу душе која се укотвила у рајском врту), суштински се не разликује од осталих осликаних гробница тога времена, чија је сврха да посредством представљених мотива уведе душе упокојених власника гробнице у рајска насеља. У том смислу, занимљива су тумачења појединих стручњака који сматрају да са доњих зона зидова, као код нишке гробнице, декорација није изостала случајно, већ је то својеврсна представа „земаљског пребивалишта“, које својом празнином треба да истакне лепоту оностраног света осликаног изнад бордуре која их

Сл. 36 – Гробница са сидром, Христов монограм на своду, фотографија
(преузето: Rakocija 2009b: sl. 8)

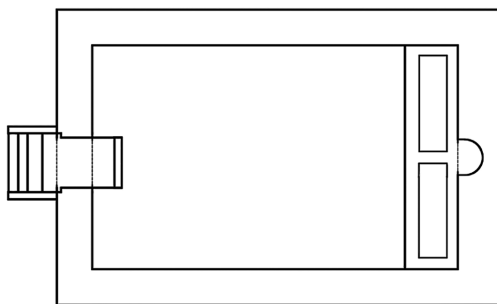
Сл. 37 – Гробница са сидром, Христов монограм на своду, цртеж
(преузето: Rakocija 2009b: sl. 9)

¹¹⁸ M. Rakocija, „Painting in the Crypt with an Anchor in Niš“, 88–89.

дели. Тако, ни имитација мермерне оплате на западном зиду не би била ништа друго до подсећање на свакодневни живот, детаљем који се на сваком кораку среће у јавним зградама и богатијим домовима.¹¹⁹

Гробница бр. 27 (Ул. књажевачка, код Нишкекс)

Реч је о зиданој, полуобличасто засведеној (вис. 2,60 m) гробници, правоугаоне основе, највећих димензија (6,00 x 4,30 m) међу досада откривеним гробницама Ниша и околине. Поред величине, њена особеност је и та што јој се улаз налази на јужној страни, а не на источној као код осталих (Сл. 38). До улазног отвора, затвореног великом хоризонтално постављеном каменом плочом са гвозденим карикама, водио је прилаз са степеницама од тесаних камених блокова, након чега се у гробницу ступало преко два степеника на ниво првобитног пода сачињеног од танких камених плоча. Поред ове поднице, констатоване су још две, направљене од опека, по чему се закључује да је гробница коришћена дуже време. Нажалост, слојеви су прилично били поремећени па се није могло са сигурношћу утврдити ком слоју припадају пронађене људске кости и један Валентинијанов бронзани новчић.¹²⁰

Сл. 38 – Гробница бр. 27, основа
(преузето: Ракоција 2012: сл. 12)

Два гробна места озидана су дуж северног зида на коме је и лучно обликована ниша (0,65 x 0,94 m). На тај начин, гробови су, у ствари, оријентисани у правцу исток–запад, што је у складу са оријентацијом покојника приликом хришћанских сахрана.¹²¹ Међутим, трагови таквих преграда постоје и уз западни и источни зид. Све гробне преграде одговарају нивоу треће, најмлађе поднице.¹²² Гробница није била осликана, већ само омалтерисана.

¹¹⁹ *Ibid.*, 96–100.

¹²⁰ Lj. Zotović, „Izveštaj sa iskopavanja kasnoantičke nekropole u Nišu“, 173–174; Љ. Зотовић, Н. Петровић, *Касноантичка некропола у Јајодин мали, без пагинације*.

¹²¹ М. Ракоција, „Архитектура зиданих гробница старохришћанског Ниша“, 48.

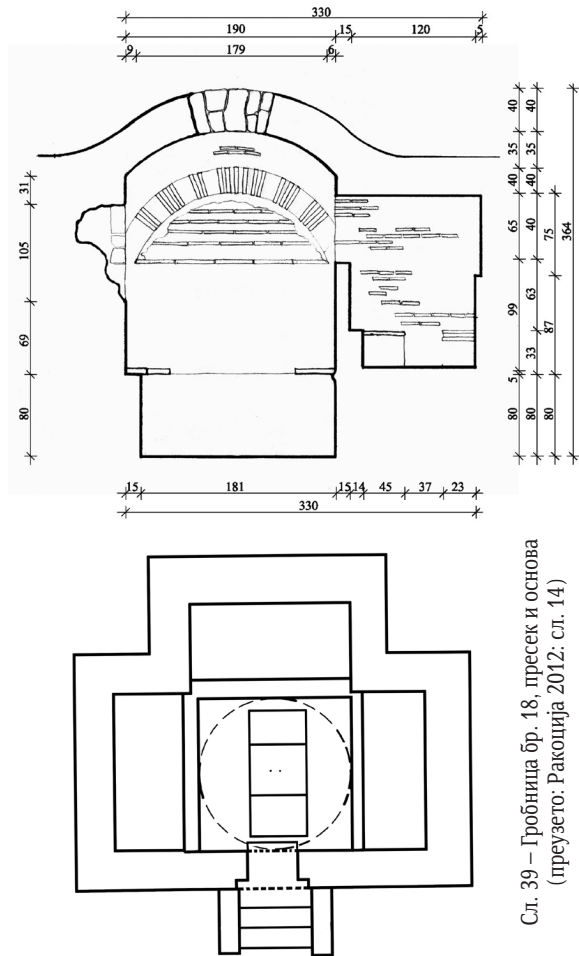
¹²² Lj. Zotović, „Izveštaj sa iskopavanja kasnoantičke nekropole u Nišu“, 173–174; Љ. Зотовић, Н. Петровић, *Касноантичка некропола у Јајодин мали*. Подаци које је о овом објекту дао М. Ракоција у свом прегледном раду о ранохришћанским гробницама Ниша и околине (М. Ракоција, „Архитектура зиданих гробница старохришћанског Ниша“, 48) нису у свим појединостима истоветни са подацима из радова Љ. Зотовић и Н. Петровић, на које се аутор позива.

На основу новчића цара Валентинијана, гробница је оквирно датована у другу половину 4. века.¹²³

Гробница бр. 18 (Ул. кнезселска 6б)

На око 30 m источно од гробнице са фигуралним представама, приликом копања канализационог рова 1975. године откривено је 11 гробова који се по конструкцији могу разврстати у неколико различитих типова, а међу њима је и једна гробница зидана опеком, засведена калотом и изнутра омалтерисана.¹²⁴

Основа гробнице је крстообразна, са три аркосолијума, по једним на западној, јужној и северној страни, док је улаз са источне стране уоквирен прецизно клесаним каменим довратницима и надвратником (Сл. 39). Централни простор је 1,90 x 1,90 m, а димензије аркосолија (у којима су били гробови) износе 1,81 m, са испустима за ослањање плоче. Изнад централног дела је калота, ослоњена на пандатифе, омалтерисана и са спољне стране слојем малтера дебљине око 8 cm. Испод нивелете пода у централном делу гробнице налазио се главни гроб (1,82 x 1,02 m), оријентисан у правцу исток–запад, прекривен са три камене плоче, од којих је

Сл. 39 – Гробница бр. 18, пресек и основа (преузето: Ракоција 2012: сл. 14)

¹²³ Lj. Zotović, „Извештај са ископавања касноантичке некрополе у Нишу“, 174; М. Ракоција, „Архитектура зиданих гробница старохришћанског Ниша“, 48.

¹²⁴ D. Šljivar, „Jagodin mala, Niš – zaštitni radovi na kasnoantičkoj nekropoli“, *Arheološki pregled* 17, Beograd 1975, 111–112; М. Ракоција, „Архитектура зиданих гробница старохришћанског Ниша“, 52.

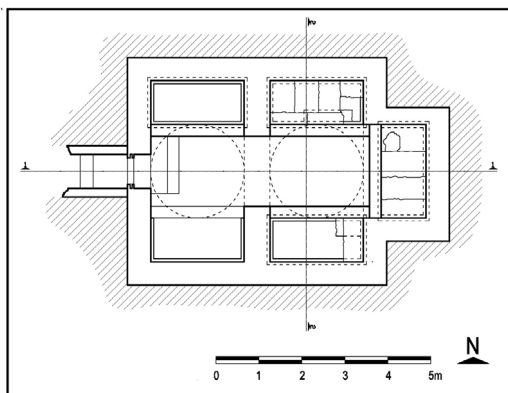
само западна била фиксирана а остале две мобилне. На средњој плочи су две гвоздене алке.¹²⁵

Сви гробови, и у аркосолијумима и гроб у централном делу, били су поремећени, очигледно приликом упада плачкаша који су пробили темен калоте, што је констатовано одмах након откривања гробнице. На основу броја поремећених скелета могло се утврдити да је гробница била дуго у употреби. Наиме, у централном гробу регистроване су три сахране, а судећи по остацима трулог дрвета покојници су полагани у дрвеним сандуцима. Од прилога у овом гробу затечен је само кружни поклопац пиксиде израђен од бронзаног лима. У западном аркосолију нађен је део капитела од кречњака, у јужном фрагментован керамички поклопац коничне форме са дугмастом дршком, а у северном аркосолију, поред фрагмента керамичког лонца, нађене су и две бронзане једноделне копче за појас, остаци крста од танког сребрног лима са крацима у облику једнакоугаоног троугла, од којих је један перфориран и кроз њега провучена каричица ланца од бронзане жице.¹²⁶

На основу архитектонских одлика и малобројног покретног археолошког материјала (бронзане копче), гробница је датована у 6. век.¹²⁷

Гробница бр. 19 (Ул. кнезселска)

Гробница је откривена 1960. године.¹²⁸ Налази се у Кнезселској улици на око 40 m удаљености источно од гробнице бр. 18. Зидана је од опека и изнутра омалтерисана хидростатичним малтером. Оријентисана је у правцу исток–запад, димензија 5,00 x 5,00 m (не рачунајући аркосолијум на источној страни) и засведена са две калоте. Такво архитектонско решење је условљено основом грађевине коју чине два квадратна простора: западни, са два аркосолијума (на северном у јужном зиду), и источни са три аркосолијума (на северном, јужном и источном зиду) (Сл. 40,

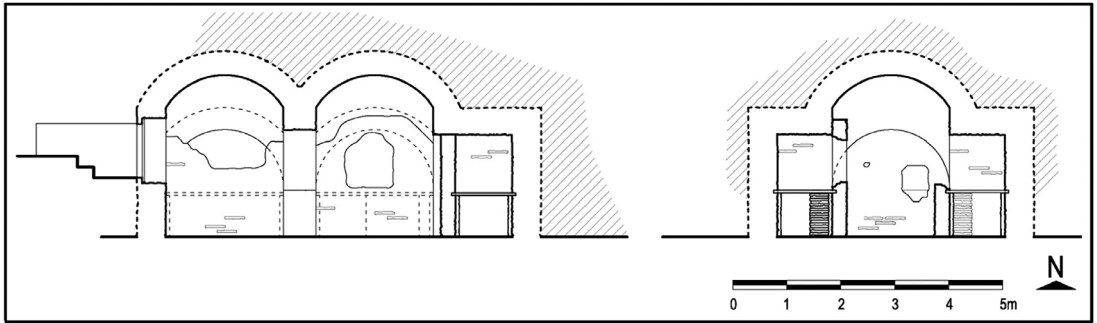
Сл. 40 – Гробница бр. 19, основа
(преузето: Ракоција 2012: сл. 15)

¹²⁵ D. Šljivar, „Jagodin mala, Niš – zaštitni radovi na kasnoantičkoj nekropoli“, 111–112; M. Ракоција, „Архитектура зиданих гробница старохришћанског Ниша“, 53–54.

¹²⁶ D. Šljivar, „Jagodin mala, Niš“, 112–113.

¹²⁷ Ibid., 112; M. Ракоција, „Архитектура зиданих гробница“, 54.

¹²⁸ Lj. Zotović, N. Petrović, „Niš – kasnoantička nekropola“, *Arheološki pregled* 2, Beograd 1960, 130.

Сл. 41 – Гробница бр. 19, подужни и попречни пресек
(преузето: Ракоција 2012: сл. 16)

41). На западној страни је улаз, што је неуобичајено решење када су у питању засведене ранохришћанске гробнице Ниша. До улаза, затвореног хоризонтално постављеном каменом плочом, долазило се дромосом са два степеника фланкирана зидовима, који су такође омалтерисани. У унутрашњости грађевине, две просторије повезане су широким лучним пролазом. Гробница је, иначе, опљачкана кроз отвор који је пробијен на источној калоти, тако да су сви гробови потпуно поремећени и без покретних археолошких налаза.¹²⁹

Две куполе изграђене су на различит начин. Изнад централног квадратног простора првог одељења прелаз из квадрата у круг изведен је помоћу пандатифа, док се изнад друге, источне одаје уздиже кришкасти свод ослањајући се на кривине лука аркосолијума. Различита решења за сводне конструкције у вези су са бројем аркосолијума у ове две просторије. Ипак, обе куполе су зидане без употребе оплата и подупирача, већ везивањем малтером конусно постављених слојева опека, што је одлика византијске градње када је у питању овај конструктивни елемент.¹³⁰ Захваљујући тој чињеници гробница је датована у другу половину 5. или 6. век.¹³¹

Када су у питању аркосолијуми и ту имамо занимљива решења искоришћености простора. Наиме, у њима су смештена по два гроба на два нивоа, један испод другог, одвојени мермерним плочама ужлебљеним у плитке канале у зидовима. Аркосолијуми су били зазидани и омалтерисани, тако да читав поступак градње подсећа на локулусе у катакомбама.¹³²

¹²⁹ *Ibid.*, 131; М. Ракоција, „Архитектура зиданих гробница“, 54.

¹³⁰ Љ. Зотовић, Н. Петровић, *Касноантичка некропола у Јајодин мали*; Петровић, *Ниш у античко доба*, 82.

¹³¹ М. Ракоција, „Архитектура зиданих гробница“, 55–56.

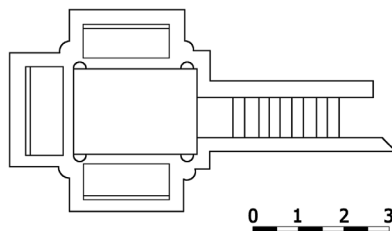
¹³² *Ibid.*, 57–58.

Гробнице у околини Ниша

Гробница у селу Јелашници

У селу Јелашници, око 12 km источно од Ниша, 1952. године истражена је зидана ранохришћанска гробница типа хипогеум, за коју се данас не зна где се тачно налази. Пошто није публикована, о њој се веома мало може рећи.

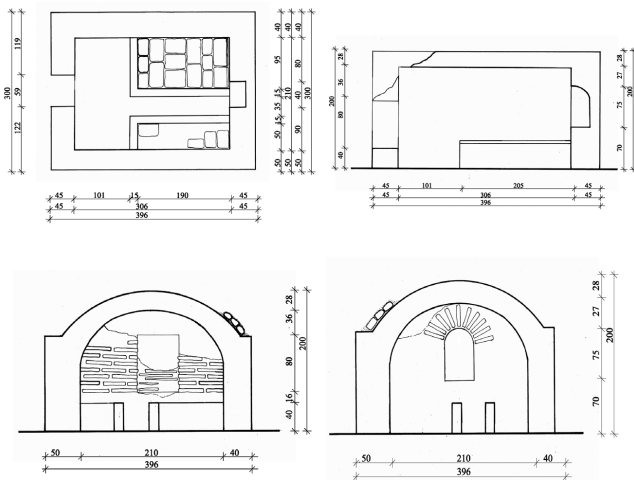
Основа грађевине, оријентисане у правцу исток–запад, је у виду крста, чије краке чине аркосолијуми, којих има три, на северној, јужној и западној страни. Улаз је на истоку, са дугачким прилазним степеништем. Централни правоугаони простор гробнице засведен је полуобличастим сводом. У угловима северног и јужног зида налазе се укупно четири полукружно обликоване нише¹³³ (Сл. 42).

Сл. 42 – Ранохришћанска гробница у Јелашници, основа
(преузето: Ракоција 2012: сл. 20)

Гробница у селу Горњој Топоници

Поред асфалтног пута који из Ниша води ка Алексинцу, на месту Знојинце – Голи брег у селу Г. Топоници (око 12 km североисточно од Ниша), случајно је откривена зидана ранохришћанска гробница. Њена једноставна основа је у облику правоугаоника (3,00 x 2,09 m – унутрашње мере, висина 1,70 m), оријентације исток–запад, са улазом (ширина 0,60 m) на источном зиду. На западном зиду налази се лучно обликована ниша (вис. 0,58, шир. 0,41, дубина 0,31 m). Гробница је полуоблично засведена¹³⁴ (Сл. 43).

Сл. 43 – Гробница у Г. Топоници, основа и пресеци
(преузето: Ракоција 2012: сл. 21)

¹³³ *Ibid.*, 60.

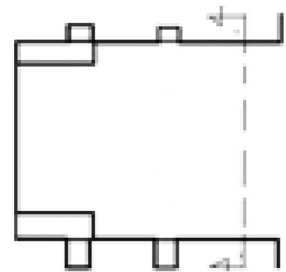
¹³⁴ Т. Чершков, А. Алексић, „Заштитна истраживања ранохришћанске гробнице у Горњој Топоници“, *Археолошки преглед* н. с. 4 (2006), Београд 2008, 105.

Гробна места, правоугаоног облика, оријентисана у правцу исток–запад, образована су уз помоћ оградних зидова од опеке, тако што је у западном делу гробнице простор уз јужни и северни зид ограђен, док је између њих остао ужи пролаз/прилаз. Димензије северног гроба износе 1,93 x 0,49 m, док је јужни гроб доста шири, 1,93 x 0,95 m, и могао је бити двојни. Оба гробна места су поплочана опекама, омалтерисане су им унутрашње стране оградних зидова, али и горња њихова површина. Дужи зидови и свод гробнице су омалтерисани.

Распоред гробних места и ниша на источном зиду су главни елементи на основу којих је гробница у Горњој Топоници датована у другу половину 4. или у 5. век.¹³⁵

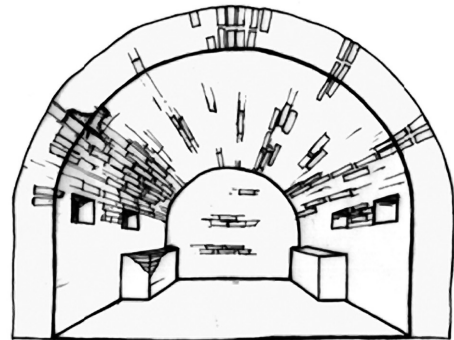
Гробница у селу Клисури

Полуобличасто засведена старохришћанска гробница у селу Клисури (око 12 km јужно/југозападно од Ниша), позната као црквиште Св. Симеона Столпника, због промене намене у непознатом временском периоду доживела је знатна оштећења и преправке. Објекат је оријентисан у правцу исток–запад, са улазом на западној страни, који је рушењем западног зида и дела свода уклоњен, а простор испред је претворен у мањи плато са кога се преко два степеника ступа у унутрашњост гробнице¹³⁶ (Сл. 44).

Сл. 44 – Гробница у Клисури, основа (преузето: Ракоција 2004: сл. 10)

Гробница је правоугаоне основе, 3,30 x 2,50 m, висине 1,90 m. Грађена је од опека и омалтерисана хидростатичним малтером црвене боје. На основу незнатних трагова фресака зна се да је била осликана. У источној половини гробнице, уз подужне зидове, налазе се опеком зидани и омалтерисани банкови, високи 0,50 m, широки 0,28 m (Сл. 45). С обзиром на њихову малу дужину, која износи само 1,00 m, може се претпоставити да је ова гроб-

Сл. 45 – Гробница у Клисури, претез (преузето: Ракоција 2004: сл. 8)

¹³⁵ М. Ракоција, „Архитектура зиданих гробница“, 60–63.

¹³⁶ М. Ракоција, „Рановизантијска гробница на свод код села Клисура поред Ниша и кратак осврт на проблеме засведених гробница“, *Ниш и Византија II*, Ниш 2004, 141–143.

ница служила за сахрану двоје деце. На банке су вероватно полагани сандуци, који су могли бити како од дрвета тако и од олова, али није искључено да су покојници положени без сандука, увијени у платно.¹³⁷

На северном и јужном зиду, 0,80 m изнад нивелете пода, распоређене су по две четвртасте нише неједнаких дубина. Димензије ниша на јужном зиду су 0,25 x 0,15 x 0,23 m, а на северном 0,25 x 0,15 x 0,40 m.

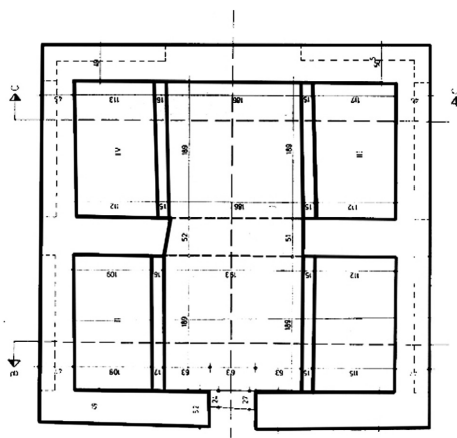
Поред рушења дела објекта и накнадног дозиђивања западног дела са платоом, његов аутентичан изглед нарушава и двосливни кров постављен изнад сводне конструкције.

На основу налаза бронзаног новца Анастасија I, гробница се датира у 6. век.¹³⁸

Гробница у Нишкој Бањи

Гробница у Нишкој Бањи (око 8 km источно од Ниша) откривена је 1975. године. Квадратне је основе, димензија 5,40 x 5,40 m. Оријентисана у правцу исток–запад, подељена је на две једнаке одаје са по два аркосолијума, на северном и јужном зиду. Правоугаони улазни отвор (0,95 x 0,63 m) је на источној страни. Затворен је хоризонтално ужлебљеном каменом плочом, а до њега се долазило спуштајући се преко неколико степеника (Сл. 46). Са спољне источне стране, где се налази улаз у гробницу, озидана је од опека степенаста конструкција чија функција није статичка (Сл. 47). Иначе, цела гробница је зидана опеком; унутрашњост, подница и зидови дромоса су омалтерисани.¹³⁹

Два квадратна простора у унутрашњости засведена су калотама (вис. 2,50 m), које су са све четири стране ослоњене на пандатифе и лукове – на северним и јужним зи-

Сл. 46 – Гробница у Нишкој Бањи, основа (преузето: Ракоција 2012: сл. 19а)

Сл. 47 – Гробница у Нишкој Бањи (преузето: Ракоција 2012: сл. 19)

¹³⁷ *Ibid.*, 142.

¹³⁸ *Ibid.*, 148.

¹³⁹ Исти, „Архитектура зиданих гробница“, 58–60.

довима на лукове аркосолијума, затим обе калоте на лучни отвор између одаја, и на лукове на западном и источном зиду гробнице. У аркосолијумима, чија висина износи 1,10 m, гробна места (1,90 x 1,10 m) су издигнута 0,25 m у односу на нивелету пода и ограђена зидовима висине 0,40 m.

У гробовима су пронађени скелети покојника и мањи број прилога. Један од скелета имао је сачуване делове одеће коју чини једноставан тамномрки хаљетак, док је у другом гробу констатована кошуља са дугачким рукавима која је досезала до половине бутних костију. Од покретног материјала пронађен је један коштани чешаљ и један керамички суд.¹⁴⁰

На основу архитектонских одлика гробница са две калоте у Нишкој Бањи датована је у 6. век.

5. Закључак

Оскудни историјски извори и степен истражености касноантичких локалитета Ниша и околине не пружају до краја јасну представу о животу ранохришћанске заједнице на градском подручју. Посебан проблем представља чињеница да покретан археолошки материјал и резултати ископавања нису увек били публиковани, нарочито када се има у виду да је много тога од пронађеног у међувремену заувек пропало.

Историја Наиса од 4. до почетка 7 века, судећи по писаним изворима, мање–више је типична повест једног епископског седишта и провинцијског града, који су, будући на раскрсници важних античких путева, веома често посећивали римски цареви, што је било од великог значаја и за његов урбани развој. Од посебне важности је чињеница да је први хришћански цар, „равноапостолни“ Константин Велики, рођен у овом граду. Од седам нишких епископа чија имена знамо (Киријак, Гауденције, Бонос, Марцијан, Далмације, Гајан и Пројект), поједини су имали истакнуту улогу у верским превирањима у Илирику, било на страни правоверних, као Гауденције, иначе пријатељ Атанасија Александријског, било јеретика, као Бонос, по чијем имену је названа боносијанска јерес, осуђена на Сабору у Капуи 391. године. Након провале Хуна (441) јужно од Дунава, Ниш је остао у рушевинама, а његово напађено становништво годинама је боравило у руинираним градским црквама, тражећи на свetim местима утеху и спас од болести. Неколико деценија касније (473) Ниш су заузели Готи. Последњи ударац задали су му Словени половином друге деценије 7. века, када је град, делећи судбину осталих места северног Илирика, коначно био напуштен.

¹⁴⁰ *Ibid.*, 60.

О животу обичних хришћана Наиса – друштвеним приликама, социјалним разликама, верским схватањима, естетским критеријумима – сазнајемо на основу археолошких налаза, покретних и непокретних, јер у сачуваним писаним изворима о томе нема ни речи. Поред старохришћанских објеката обрађених у овом раду, вредни су помена и неки покретни налази, који својом израдом сведоче о веома развијеном занатству и радионицама у граду, мада је могуће да неки од предмета нису направљени у Нишу. Међу њима се истичу: део сребрног пехара са шупљом стубастом стопом на чијој спољној страни се налази христограм, па се претпоставља да је посуда коришћена током литургијских обреда¹⁴¹ (Сл. 48); сребрни реликвијар у облику саркофага из села Тасковића¹⁴² (Сл. 49); бронзана мерица од једног секстаријуса са христограмом¹⁴³ (Сл. 50) и чак пет оловних саркофага.¹⁴⁴ Од керамичких производа вредна је помена једна лампа са Христовим монограмом на диску, датована у 5. век.¹⁴⁵

Сл. 48 – Црквени сасуд са христограмом, сребро (преузето: Илић 2008: сл. 1)

Сл. 49 – Сребрни реликвијар из Тасковића (преузето: Илић 2008: сл. 3)

Сл. 50 – Бронзана мерица за жито (преузето: Петровић 1993: кат. 147 (С. Д.))

Нова вера имала је потребе за подизањем читавог низа култних објеката: меморија, хипогеума, црква, мартријума, као и сложених грађевинских целина које су поред меморијалне остваривале и литургијску функцију. Неки од побројаних типова објеката регистровани су у Нишу и ближој околини, али недостају још многе појединости за боље познавање ранохришћанске топографије овог простора.¹⁴⁶ Примера ради, на подручју града је откривен само један мартријум, што је у супротности са записом

¹⁴¹ Ј. Кондић, „Касноантичко сребро“, кат. 316; О. Илић, „Палеохришћански литургијски предмети и делови црквене опреме на територији Јужне Србије“, *Ниш и Византија* VI, Ниш 2008, 128.

¹⁴² I. Nikolajević, „Sahranjivanje u ranohrišćanskim crkvama na području Srbije“, *Arheološki vestnik* XXIX, Ljubljana 1978, 688; Кондић, „Касноантичко сребро“, кат. 284; О. Илић, „Палеохришћански литургијски предмети и делови црквене опреме на територији Јужне Србије“, 130.

¹⁴³ Б. Дрча, „О запремини римских бронзаних мерица“, *Гласник српског археолошког друштва* 26 (2010), Београд 2011, 44–45.

¹⁴⁴ Р. Ајдић, „Античке некрополе у Нишу“, *Нишки зборник* 1, Ниш 1974, 36, нап. 14.

¹⁴⁵ Т. Цвјетићанин, „Приватна побожност. Предмети хришћанског култа у свакодневном животу“, у: *Константин Велики и Милански едикт 313: Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије*, Београд 2013, 215, сл. 118.

¹⁴⁶ О. Шпехар, „Настанак хришћанске сакралне топографије касноантичких градова на тлу данашње Србије – прелиминарна разматрања“, *Ниш и Византија* X, Ниш 2012. 257–259.

Светог Виктриција, епископа Руана, да су у Нишу у 4. веку светитељске реликвије чиниле чуда.¹⁴⁷ Такође, није пронађена ниједна градска црква, па ни епископска, већ само гробљански храмови, изван зидина касноантичког Наиса, у данашњој Јагодин мали (Сл. 2). Па ни они нису сви до краја истражени. Три од пет цркава су само констатоване, а о њиховом изгледу и хронологији једва да се шта може рећи. Црква бр. 42 (Сл. 5) је имала полукружну апсиду и на западној страни, што није чест случај у црквеној архитектури. Слично решење има и катедрала у Орлеансвилу (Ел Аснам) у северној Африци.¹⁴⁸ И о неким ранохришћанским црквама из околине Ниша (Миљковац и Габровац) не располажемо са довољно података да би могли у пуној мери говорити о њиховој архитектури и хронологији.

Све старохришћанске цркве које су до сада откривене на подручју Ниша могу се разврстати у три типа – једнобродне базилике, тробродне базилике и триконхоси. Црква бр. 8 (Сл. 3) и црква у Медијани (Сл. 12) су једнобродне грађевине, једноставне правоугаоне основе са полукружном апсидом на источној страни. И црква на Камари код Габровца (Сл. 17) је очигледно једнобродна, али се не зна како јој је изгледала апсида. Док је црква бр. 8 имала веома издужен наос без припрате, базилика у Медијани је имала и нартекс, несразмерно велики у односу на брод. Храмови са сличном основом, са или без нартекса, срећу се на истоку, пре свега у Малој Азији, али их има и на нашим просторима, на пример, у Сакизолу код Царичиног града¹⁴⁹ и Чаракову на градини Зецови.¹⁵⁰ Базилика у Медијани је датована у крај 4. века, захваљујући сачуваном подном мозаичном пољу са христограмом¹⁵¹ (Сл. 13).

На територији Ниша и околине, географски омеђеној кружницом пречника око 25 km, до сада су пронађене три тробродне базилике – у Ђурлинама, Балајнцу и базилика са мартирејумом у Јагодин мали. Аналогије за ђурлинску цркву су бројне. Када је у питању наш простор црква у Ђурлинама (Сл. 16) се може упоредити са Епископском базиликом у Царичином граду,¹⁵² тробродном базиликом на локалитету Бреговинско кале код Прокупља,¹⁵³ али и неким другим црквеним објектима.

¹⁴⁷ Ж. Зелер, *Почеци хришћанства на Балкану*, 122.

¹⁴⁸ R. Krauthajmer, S. Ćurčić, *Ranohrišćanska i vizantijska arhitektura*, Građevinska knjiga, Beograd 2008, 44, сл. 10.

¹⁴⁹ F. R. Hodinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia*, London 1963, fig. 114; В. Кондић, В. Поповић, *Царичин праг. Утврђено насеље у византијском Илирку*, 149–150.

¹⁵⁰ Ђ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo 1972, 55.

¹⁵¹ М. Васић, „Хроника ископавања Медијане 2000–2002. године“, 290–292.

¹⁵² В. Кондић, В. Поповић, *Царичин праг*, 25–33.

¹⁵³ М. Јеремић, „Рановизантијска базилика на локалитету ‘Бреговинско кале’ код Прокупља“, у: *Прокупље у праисторији, антици и средњем веку*, Археолошки институт : Народни музеј Топлице, Београд : Прокупље 1999, 122, сл. 3–4.

Пастофорије су јој као код Епископске базилике, уз олтар, а уместо једне чак три апсиде су јој споља тростране. Имала је и синтронос. Према архитектонским одликама базилика у Ђурлинама се сврстава у тип базилика тзв. цариградског круга¹⁵⁴ и датује се у другу половину 6. века.¹⁵⁵

Базилика у Кулинама код Балајнца (Сл. 19), тробродне диспозиције са полукружном олтарском апсидом и нартексом, спада у тзв. хеленистички тип базилика, као што су и базилика „F“ у Царичином граду и базилика у Скупију.¹⁵⁶

Посебно место заузима тробродна базилика са мартријумом у Јагодин мали (Сл. 9). Гробна конструкција старија је од базилике која је подигнута тек крајем 5. века, наред гробља које се формирало око мартријума. С обзиром на то да је мартријум зидан као самостална грађевина могао је имати истакнуту надземну конструкцију која се у архитектонском смислу разликује од мартријума који су грађени као анекси црква.¹⁵⁷ Према организацији простора и архитектонским одликама уочене су сличности базилике са мартријумом са гробним меморијалним грађевинама у Марусинцу и Капључу код Салоне, затим у Печују, а код нас са грађевином на локалитету Киш у Белој Цркви код Пећи.¹⁵⁸ Крипта нишког мартријума (Сл. 6, 7, 9), посматрана издвојено, има доста заједничких одлика (димензије и унутрашњи распоред) са криптом унутар утврђења Караташ.¹⁵⁹

Једина триконхална црквена грађевина на нишком подручју налази се у селу Клисуре код Малошишта (Сл. 18). У истом селу је констатована и зидана гробница на свод. По општој диспозицији основе, аналогни су јој триконхос из Царичиног града, откривен југоисточно од бедема, и црква у Куршумлији.¹⁶⁰

Најбројнији старохришћански грађевински објекти на подручју Ниша су зидане гробнице типа *hypogaeum*. Порекло воде од паганских подземних засвођених просторија.¹⁶¹ У периоду од 4. до почетка 7. века срећу се на целом Балканском полуострву, пре свега у урбаним центрима. Понекад није тако једноставно утврдити које је вере био власник гробнице, па је за ње-

¹⁵⁴ *Ibid.*, 147–149, сл. 26.

¹⁵⁵ О. Илић, „Палеохришћански сакрални споменици“, 122.

¹⁵⁶ В. Кондић, В. Поповић, *Царичин траг*, 66–91; М. Јерemić, „Agglomération protobyzantine fortifiée“, 200.

¹⁵⁷ В. Кораћ, М. Шупут, *Архитектура византијској светињи*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2005, 19.

¹⁵⁸ Г. Милошевић, „Мартријум и гробљанска базилика“, 127–128.

¹⁵⁹ I. Nikolajević, „Sahranjivanje u ranohrišćanskim crkvama na području Srbije“, 685–686.

¹⁶⁰ F. R. Hoddinott, *Early Byzantine Churches*, 195–196; В. Кондић, В. Поповић, *Царичин траг*, 158; Ђ. Стричевић, „Рановизантиска црква код Куршумлије“, *Зборник радова Византолошкој институцији* 2, Београд 1953, 180–183.

¹⁶¹ R. Krauthajmer, S. Ćurčić, *Ranohrišćanska i vizantijska arhitektura*, 30.

но атрибуирање веома битно познавање ширег археолошког контекста.¹⁶² Управо је некропола у Јагодин мали добар пример преплитања паганске и ранохришћанске фунерарне праксе.¹⁶³ Поред архитектуре, она се најбоље огледа у гробним прилозима. Мада су многе гробнице давно опљачкане, некропола је генерално веома сиромашна покретним археолошким материјалом, који опет претежно чине лични предмети (нарукнице, прстење, фибуле). Сиромаштво у прилозима у складу је са хришћанским веровањем о загробном животу. Међутим, у појединим случајевима у хришћанским гробницама су пронађени предмети који одступају од прописаних верских норми и као прави гробни прилози сведоче о преживелим традиционалним заупокојеним обичајима из раносарског периода. Углавном су то керамичке посуде, новац и стаклени лакримаријуми, који су везани за ритуал либације.¹⁶⁴ Две стаклене посуде регистроване су у гробници са сидром,¹⁶⁵ а керамички судови у гробници бр. 18¹⁶⁶ и у гробници у Нишкој Бањи.¹⁶⁷ Бронзани новац пронађен у гробницама припадао је царевима: Констанцију II (крипта базилике са мартирејумом), Валентинијану (гробница бр. 27), Теодосију (гробница са сидром), Анастасију I (гробница код Моста младости и гробница у Клисуре).

Током истраживања некрополе у Јагодин мали на више места су констатовани правилни редови (правац север–југ) гробова, почев од најједноставнијих гробних рака, које су морале имати и надземно обележје, до зиданих засвођених гробница, што значи да је некропола била парцелисана и урбанистички осмишљена. Између гробница, могуће груписаних по породицама, биле су приступне стазе, а читаво гробље вероватно је било украшено дрвљем и разним растињем. Овако уређене некрополе су типичне за урбане центре позног царства.¹⁶⁸

¹⁶² Најстарија (паганска) некропола града Наиса још није откривена на терену. Детектовано је само неколико гробова са опаленим рамама на међусобно удаљеним местима у граду и ближој околини, од којих су три са спаљеним костима покојника регистрована у Ул. Косовке девојке у Јагодин мали, па није искључено да је касноантичка некропола делом захватала простор старијег гробља које је уништено каснијим укопима: П. Петровић, *Ниш у античко доба*, 79.

¹⁶³ Г. Милошевић, „Паганско и ранохришћанско у касноантичким гробницама у Србији“, у: *Трећа југословенска конференција византолога*, Византолошки институт : Народни музеј Крушевац, Београд : Крушевац 2002, 212–216.

¹⁶⁴ Љ. Зотовић, „Промене у формама сахрањивања забележене на територији Југославије у времену од I до VI века“, *Лесковачки зборник X*, Лесковац 1970, 23; Иста, „Погребни ритуал и схватања загробног живота у светлу касноантичке некрополе Наиса“, *Нишки зборник 1*, Ниш 1974: 47; Г. Милошевић, „Паганско и ранохришћанско у касноантичким гробницама у Србији“, 212–213.

¹⁶⁵ Т. Чершков, А. Алексић, „Заштитна археолошка истраживања ранохришћанске гробнице у улици Ратка Павловића 55“, 104.

¹⁶⁶ D. Šljivar, „Jagodin mala, Niš“, 112–113.

¹⁶⁷ М. Ракоција, „Архитектура зиданих гробница старохришћанског Ниша“, 60.

¹⁶⁸ *Ibid.*, 39–41.

Највећа концентрација гробова је била око црква у Јагодин мали, што је у складу са праксом сахрањивања *ad sanctos*.¹⁶⁹ Тај обичај подразумева сахрањивање и унутар храма, гробљанског или градског, као што је случај са базиликама у Ремезијани, Улпијани, Белој Цркви, Бањици код Пећи, Коловрату код Пријепоља, Базиликом „F“ у Царичином граду,¹⁷⁰ Базиликом „D“ и „E“ на Градини на Јелици,¹⁷¹ итд. Иако немамо директних потврда да су откривени нишки храмови чували реликвије светаца и мученика, речи Светог Виктриција наводе на ову претпоставку. Наравно, у непосредној близини меморије, мартријума или цркве који чувају мученичке или мошти неког локалног свеца, није могао бити сахрањен било ко, већ само привилеговани грађани. Они су као ктитори култних грађевина стицали право да са члановима своје породице и најближих буду погребени у самој цркви или оближњој гробници, одмах до светитеља коме је грађевина посвећена. Када је у питању Ниш и околина, поред засведене гробнице у цркви у селу Габровцу (Сл. 17), пример је базилика са мартријумом (Сл. 9). У унутрашњости базилике и око ње откривен је велики број гробова који се по свом положају, конструкцији и покретним налазима могу приписати знатнијим градским личностима и породицама. Поред остатака свиленог покроба, пергаментног свитка, одеће са *clavea*, кожним сандалама, новца, посебно су значајна два оловна саркофага откривена у нартексу базилике, један слободно укопан а други у оквиру озидане гробне целине. Саркофаг са крстом и представама царске тријаде (Сл. 11) припадао је некој особи веома високог ранга, могуће детету из царске куће.¹⁷²

По архитектонским одликама зидане ранохришћанске гробнице регистроване у Нишу и околини могу се сврстати у два типа. Прву групу чине гробнице засведене полуобличастим сводом (гробница код Моста младости, тзв. гробница са крстом, са представама апостола, са сидром, гробница бр.

¹⁶⁹ I. Nikolajević, „Sahranjivanje u ranohrišćanskim crkvama“, 680.

¹⁷⁰ *Ibid.*, 682.

¹⁷¹ М. Милинковић, *Градина на Јелици. Рановизантијски траг и средњовековно насеље*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2010, 95–96, 171–177.

¹⁷² Г. Милошевић, „Мартријум и гробљанска базилика“, 137. Изнета су и нешто другачија мишљења поводом тумачења представе на оловном саркофагу. И. Поповић сматра да су царске бисте овде попримиле једно ново значење: „Налазећи се на крајевима крака крста и формирајући замишљени крст повезивањем представа на бочним странама саркофага, оне представљају покушај визуелизације Светог Тројства, изведен кроз употребу мотива биста три цара који равноправно владају на земљи...“ (И. Поповић, „In hoc signo vinces“, у: *Константин Велики и Милански едикт 313 : Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије*, ур. И. Поповић, Б. Борић-Брешковић, Народни музеј, Београд 2013, 156). М. Ракоција, пак, сматра да се релефна декорација на саркофагу може тумачити као представа Христовог распећа на Голготи, препознајући три жене у трочланим бистама, уместо римских императора, и два апостола у стојећим фигурама на левом и десном краку крста (М. Ракоција, „Још једном о декорацији ранохришћанског дечјег саркофага из базилике мученика у Нишу“, *Зборник Народног музеја XX-2* (историја уметности), Београд 2012).

27 и гробнице у Горњој Топоници, Јелашници и Клисури), које су по класификацији Љ. Зотовић сврстане у тип V, варијанту 2.¹⁷³ У другу групу, или тип VI по Љ. Зотовић, убрајају се хипогеуми засведени са једном (гробница бр. 18) или две калоте (бр. 19 и Нишка Бања), у зависности од основе објекта.

Нишке зидане гробнице засведене полуобличастим сводом поред евидентних сличности међусобно се разликују у појединим архитектонским и декоративним решењима. Две су квадратне основе,¹⁷⁴ пет правоугаоне,¹⁷⁵ док је једна, због распореда аркосолијума, са основом у виду крста.¹⁷⁶ Већина објеката има прилазно степениште и улаз са источне стране. У гробницу бр. 27 се улазило кроз отвор на јужном зиду, а у гробницу у селу Клисури на западном. По једну нишу на западном зиду имају: гробница са фигуралним представама (правоугаону) и гробница у селу Топоници (лучну), док је лучна ниша у гробници бр. 27 на северном зиду, наспрам улаза. Једино хипогеум у Клисури има четири нише, по две на бочним зидовима. Унутрашњи простор гробних одаја решен је на три начина. Гробница у Клисури има два банка, уз јужни и северни зид, који су служили за полагање сандука са покојником, мада сандук није обавезан. Овакве гробнице су веома честе у Босни и Херцеговини, нпр. у Читлуку код Шипова,¹⁷⁷ Превишу и Доњем Зелениковцу код Неума и Вељој Међи,¹⁷⁸ а банци уз подужне зидове су констатовани и у две засведене гробнице у Базилици „Д“ и гробници западно од Базилике „В“ на Градини на Јелици,¹⁷⁹ као и у зиданој гробници у једнобродној рановизантијској цркви на Пазаришту.¹⁸⁰ Без преградних зидова у гробној одаји су: гробница код Моста младости, гробница са крстом, са сидром и у Јелашници, док су гробна места одвојена преградама у преостале три гробнице.¹⁸¹

Оно по чему се четири гробнице из ове групе издвајају од осталих су њихове осликане унутрашње зидне површине. Нажалост, два таква објекта више не постоје (гробница код Моста младости и са представом

¹⁷³ Љ. Zotović, „Извештај са ископавања касноантичке некрополе у Нишу“, 171–174; Љ. Зотовић, Н. Петровић, *Касноантичка некропола у Јајодин мали*, без пагинације.

¹⁷⁴ Гробница код Моста младости (Т. VII/1–3) и гробница са сидром.

¹⁷⁵ Гробница са крстом, гробница бр. 27, гробница са фигуралним представама и гробнице у Топоници и Клисури.

¹⁷⁶ Гробница у Јелашници.

¹⁷⁷ I. Bojanovski, „Kasnoantičke grobnice na svod u Čitluku i njihova prethodna konzervacija“, *Naše starine* IX, Sarajevo 1964, 106–109.

¹⁷⁸ I. Miličević-Capek, „Novi nalazi kasnoantičkih grobnica na svod u Donjoj Hercegovini“, *Archaeologia Adriatica* III, Zadar 2009, 226–229, сл. 6, 9.

¹⁷⁹ М. Милинковић, *Градина на Јелици. Рановизантијски траг и средњовековно насеље*, 171–177, 198.

¹⁸⁰ М. Popović, *Tvrđava Ras*, Arheološki institut, Posebna izdanja 34, Beograd 1999, 133.

¹⁸¹ Уз западни, јужни и северни зид у гробници са представама апостола; уз северни и јужни у гробници у Г. Топоници; два уз северни и по један уз источни и западни зид у гробници бр. 27.

крста). Сликани мотиви нишких хипогеума – христограми, крст, имитације оплате, разно растиње и биље, винова лоза, птице, антропоморфне представе – уобичајени су за ранохришћанске декорисане гробнице.

Представа крста искићеног драгим камењем из уништене гробнице у Јагодин мали (Сл. 24, 25) слична је, на пример, појединим украшеним крстовима у објектима монашке насеобине Ђелије у Египту, који припадају коптском сликарству од 5. до 7. века.¹⁸²

Од неколико Христових монограма на нишким фрескама издваја се монограм са свода тзв. гробнице са сидром, који се налази у медаљону окруженом лаворовим венцем (Сл. 36, 37). Сличан је христограм из Виминацијума, затим у гробу бр. 4 на ранохришћанској некрополи у Софији и у крипти у Херсонесу код Севастопоља.¹⁸³ Из исте гробнице је и представа сидра, на западном зиду, која није тако чест мотив. Аналогија је успостављена са сидром на фресци у Акчилару код Варне.¹⁸⁴

Најзначајнија по својој фреско–декорацији свакако је гробница са представама Апостола Петра и Павла. Композиција са апостолима између којих је христограм у венцу (Сл. 28) има веома блиску аналогију са композицијом на северном зиду ранохришћанске осликане гробнице у Печују (*Sopiana*).¹⁸⁵ И прикази раја на јужном и северном зиду (Сл. 30, 31), односно читава идејно–теолошка потка фресака нишке гробнице, савршено се уклапају у познате сликане програме позноримске катакомбне уметности, нашта је својевремено указивао Л. Мирковић.¹⁸⁶ Новија истраживања и закључци потврдили су његов став. Наиме, након открића бронзане оgrade у Медијани 2000. године, састављене од решеткастих плоча (*cancelli*) и херми Асклепија и Луне,¹⁸⁷ поново су анализирале оgrade насликане у нишкој гробници због њихове међусобне сличности. Питање сличности са медијанским налазом је од секундарне важности, али је указано на аналогне примере тзв. „рајских оgrade“ на неким ранохришћанским фрескама и још једном је скренута пажња на симболичко значење мотива оgrade, која одваја овоземаљски од оностраног света. Слична иконографска решења су у базилици у Аквилеји, катакомбама Св. Себастијана у Риму, у аркосолију катакомбе Св. Киријаке у Риму и на фрескама у гробницама бр. 89 и 90 у Солуну.¹⁸⁸

¹⁸² Д. Дамјановић-Шахнер, „Почеци пустињског монаштва у Египту“, *Теолошки погледи* XLV (2/2012), Београд 2012, 313, сл. 6.

¹⁸³ М. Ракоција, „Painting in the Crypt with an Anchor in Niš“, 92; R. Pillinger, „Early Christian Grave Paintings in Niš between East and West“, *Ниш и Византија* X, Ниш 2012, 25.

¹⁸⁴ Д. Овчаров, „Архитектура и декорација на старохришћанским гробницама у нашате земљи“, *Археологија* 4, Софија 1977, 23; М. Ракоција, „Painting in the Crypt with an Anchor in Niš“, 102.

¹⁸⁵ Л. Мирковић, „Старохришћанска гробница у Нишу“, 68; I. Popović, „Motif of ‘Railing of Paradise’ on Frescoes from Tombs in Jagodin mala (Naissus) and Čalma (Sirmium)“, 67.

¹⁸⁶ Л. Мирковић, „Старохришћанска гробница у Нишу“, *Стигарица* V-VI, Београд 1955.

¹⁸⁷ М. Vasić, „Bronze Railing from Mediana“, *Стигарица* LIII/LIV (2003–2004), Београд 2004.

¹⁸⁸ I. Popović, „Motif of ‘Railing of Paradise’“, 72–75.

Од зиданих гробница калотасто засведених две су откривене на некрополи у Јагодин мали, једна у Нишкој Бањи (Сл. 46, 47). Куполе, једна или две, подразумевају централни квадратни простор око кога се налазе аркосолијуми, у којима је вршено сахрањивање. Калоте нису у свим случајевима једнако изведене. У гробници бр. 18 (Сл. 39) калота је изидана концентричним редовима опеке. У гробници бр. 19 (Сл. 40, 41) калоте се конструктивно разликују – западна је урађена концентричним слојевима и ослоњена на пандатифе, док је источна изведена спајањем четири кришке чије се доње ивице ослањају на лукове аркосолијума. И калоте у гробници у Нишкој Бањи ослањају се на пандатифе и лукове аркосолијума.

Простор аркосолијума није истоветно искоришћен у сва три случаја. У Нишкој Бањи гробна места у нишама издигнута су 0,25 m у односу на нивелету пода и ограђена зидовима висине 0,40 m. У гробници бр. 19 у Јагодин мали аркосолијуми су раздвојени на два нивоа, преграђени и обложени мермерним плочама, а затим зазидани. Гробница бр. 18, поред гробова у нишама, у централном простору надвишеном калотом, испод нивелете пода, има озидано гробно место покривено са три камене плоче. Као и код полуобличног засведених гробница у главну одају се ступало преко прилазних степеница фланкираних зидовима. У гробници бр. 19 улаз није са источне већ са западне стране. За разлику од неких полуобличног засведених гробница, гробнице са куполом нису биле фреско–декорисане, већ само омалтерисане.

Архитектура и фреско–сликарство ранохришћанских зиданих гробница на свод у Нишу и околини уклапа се у познате примере на ширем простору Балкана и Паноније. Порекло, међутим, највероватније воде са Истока, из Сирије и Палестине. Проблем је у томе што се стилски и конструктивни елементи гробница типа хипогеум у великој мери прожимају, тако да за сваку постоји већи број аналогних примера на ширем географском подручју, па су ове гробне грађевине често хронолошки неосетљиве. Када су нишке зидане гробнице у питању уочавају се и неке особености у архитектури, као код тзв. гробнице са сидром, која има јединствено решен свод извијен у темену. Проблем хронологије полуобличног засведених гробница недавно је покушао да реши М. Ракоција, предложивши начин за њихово прецизније датовање на основу броја и распореда ниша на зидовима гробних одаја.¹⁸⁹ Када је реч о гробницама засведеним кало-

¹⁸⁹ М. Ракоција, „Рановизантијска гробница на свод код села Клисуре“, 148–157. На основу претпоставке да се нише на бочним зидовима гробница јављају по узору на нише на зидовима цркава, почев од 6. века, изведена је следећа типолошка класификација и хронологија полуобличног засведених гробница: гробнице са једном нишом на чеоном зиду (4/5. век); гробнице са нишом на чеоном зиду и са по паром ниша на бочним зидовима (5/6. век); гробнице са нишама само на бочним зидовима (6/поч. 7. века) (*Ibid.*, 148–157). Иначе, сврха ових ниша није сасвим поуздано утврђена. Зани-

том, поред наведених конструктивних разлика, заједничко им је да су им све куполе грађене без употребе оплата и подупирача, што је, за разлику од римских, карактеристика византијских сводних конструкција. Како је купола на сакралним рановизантијским грађевинама честа појава од 6. века, довођењем у везу сепулкралне са црквеном архитектуром закључено је да су калотасто засведене гробнице настале у истом периоду.¹⁹⁰

Коначно словенско заузимање илирских градова, негде око 615. године, прекинуло је развој касноантичке цивилизације, па и црквене архитектуре на овим просторима. Међутим, неке ранохришћанске култне грађевине, као што је рушевина базилике са мартирijумом, у средњем веку служе за уповање покојника, што је јасно сведочанство присутности свести о култном месту. Засведена гробница у селу Клисуре и данас служи као објекат за молитву и ходочашће, због веровања да је у питању црквиште Св. Симеона Столпника.¹⁹¹

Библиографија:

Ајдић, Р. (1974), „Античке некрополе у Нишу“, *Нишки зборник* 1, Ниш, 33–45.

Марцелин, А. (1998), *Историја*, прир. М. Милин, Београд: Просвета.

Basler, Ђ. (1972), *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Veselin Masleša.

Bojanovski, I. (1964), „Kasnoantičke grobnice na svod u Čitluku i njihovo prethodno konzervacija“, *Naše starine* IX, Sarajevo, 103–122.

Бошковић, Дж. (1959), „Ещё несколько слов о раннехристианской стенной живописи в нишском склепе“, *Византийский временник* XV, Москва, 144–147.

Братанић, Р. (1937), „Ископавања у Нишу и околини“, *Прејед епархије нишке* 5–6, Ниш, 180–187.

Валтровић, М. (1888), „Белешке с пута“, *Сџаринар* IV, Београд.

Васић, М. (1975), „Налаз римских сребрних тањира из Ниша“, *Зборник Народној музеја* VIII, Београд, 221–227.

Васић, М. (2004), „Хроника ископавања Медијане 2000–2002. године“, *Сџаринар* LIII/LIV (2003–2004), Београд, 288–294.

мљиво је да су у неким од њих пронађене птичије кости па је претпостављено да су у гробове стављане птице, чија би улога била да душу покојника узнесу на небо (Љ. Зотовић, „Погребни ритуал и схватања загробног живота у светлу касноантичке некрополе Наиса“, 49). Могуће је да су у нишама одлагани предмети и сасуде за обред у спомен умрлог: М. Ракоција, „Рановизантијска гробница на свод код села Клисуре“, 156.

¹⁹⁰ Љ. Зотовић, Н. Петровић, *Касноантичка некропола у Јајодин мали*, без пагинације.

¹⁹¹ М. Ракоција, „Рановизантијска гробница на свод код села Клисуре“, 141.

Vasić, M. (2004), „Bronze Railing from Mediana“, *Старинар* LIII/LIV (2003–2004), Београд, 79–109.

Васић, М., *Извештај о раду у 2007. години*, Универзитет у Нишу, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, Одсек за археологију и историју уметности (документ преузет са www.ni.ac.rs/images/stories).

Vasić, M. (2008), „Prolasci i boravci rimskih imperatora u Nišu krajem III i u IV veku“, *Naissus* I, Ниш, 9–23.

Осторогорски, Г. (ур.) (1955), *Византијски извори за историју народа Југославије* I, Београд: Византолошки институт.

Дамјановић–Шахнер, Д. (2012), „Почеци пустињског монаштва у Египту“, *Теолошки погледи* XLV (2/2012), Београд, 305–317.

Дрча, С. (2006), *Медијана*, Ниш: Народни музеј.

Дрча, Б. (2011), „О запремини римских бронзаних мерица“, *Гласник Српској археолошкој друштва* 26 (2010), Београд, 43–49.

Зелер, Ж. (2005), *Почеци хришћанства на Балкану*, Подгорица: ЦИД.

Зечевић, Н. (2002), *Византија и Гоџи на Балкану у IV и V веку*, Београд: Византолошки институт.

Zotović, Lj. (1961), „Izveštaj sa iskopavanja kasnoantičke nekropole u Nišu“, *Limes u Jugoslaviji* I, Београд, 171–175.

Zotović, Lj. (1962), „Jagodin mala. Niš – kasnoantička nekropola“, *Arheološki pregled* 4, Београд, 230–233.

Зотовић, Љ. (1970), „Промене у формама сахрањивања забележене на територији Југославије у времену од I до VI века“, *Лесковачки зборник* X, Лесковац, 19–24.

Зотовић, Љ. (1974), „Погребни ритуал и схватања загробног живота у светлу касноантичке некрополе Наиса“, *Нишки зборник* 1, Ниш, 46–51.

Zotović, Lj., Petrović, N. (1960), „Niš – kasnoantička nekropola“, *Arheološki pregled* 2, Београд, 130–133.

Зотовић, Љ., Петровић, Н. (1968), *Касноантичка некропола у Јајодин мали*, водич, Ниш: Народни музеј.

Zotović, Lj., Petrović, N., Petrović, P. (1967), „Niš, Jagodin mala – kasnoantička nekropola“, *Arheološki pregled* 9, Београд, 115–116.

Илић, О. (2008), „Палеохришћански литургијски предмети и делови црквене опреме на територији Јужне Србије“, *Ниш и Византија* VI, Ниш, 125–136.

Илић, О. (2010), „Палеохришћански сакрални споменици у мањим насељима и утврђењима у околини Ниша“, *Ниш и Византија* VIII, Ниш, 111–125.

Petrović, P. (1979), *Inscriptions de la Mésie Supérieure, Vol. IV, Naissus – Remesiana – Horreum Margi*, Београд: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université.

Јеремић, Г. (2006), „Мозаици Медијане – нека разматрања“, *Ниш и Византија* IV, Ниш, 145–158.

Јеремић, Г. (2013), „Сахрањивање у касној антици у Наису – пример некрополе у Јагодин мали“, у: *Константин Велики и Милански едикт 313 : Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије*, ур. И. Поповић, Б. Борић–Брешковић, Београд: Народни музеј Београд, 126–135.

Jeremić, M. (1995), „Agglomération protobyzantine fortifiée“, *Antiquité tardive* 3, 193–207.

Јеремић, М. (1999), „Рановизантијска базилика на локалитету ‘Бреговинско кале’ код Прокупља“, у: *Прокупље у праисторији, антици и средњем веку*, Београд: Археолошки институт, Прокупље: Народни музеј Топлице, 119–157.

Каниц, Ф. (1985), *Србија – земља и становништво* 2, Београд: СКЗ–Рад.

Кондић, Ј. (1994), „Касноантичко сребро“, у: *Античко сребро у Србији*, прир. И. Поповић, Београд: Народни музеј, 55–67.

Кондић, В., Поповић, В. (1977), *Царичин траг. Ушврћено насеље у византијском Илирику*, Београд: Галерија САНУ.

Кораћ, В. (2000), „Свети Пантелејмон у Нишу, задужбина Стефана Немање“, у: *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, историја и предање*, Београд: САНУ, 163–169.

Кораћ, В. (2002), „Истраживање остатака храма Св. Пантелејмона у Нишу“, *Зборник радова Византолошког института* 39, Београд, 103–145.

Кораћ, В., Шупут, М. (2005), *Архитектура византијског света*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Krauthajmer, R., Ćurčić, S. (2008), *Ranohrišćanska i vizantijska arhitektura*, Beograd: Građevinska knjiga.

Љубомировић, И. (2005), „Наисус у новој провинцији између истока и запада“, *Ниш и Византија* III, Ниш, 87–102.

Мано–Зиси, Ђ., Јовановић, Д. (1952), „Археолошко испитивање Нишке тврђаве и Јагодин мале у Нишу“, *Гласник САН IV/2* (1952), Београд, 365–367.

Милинковић, М. (2005), „Нека запажања о рановизантијским утврђењима на југу Србије“, *Ниш и Византија* III, Ниш, 163–181.

Милинковић, М. (2010), *Градина на Јелици. Рановизантијски траг и средњовековно насеље*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Милинковић, М. (2012), „Мрежа насеља и њихова структура на северу Илирика у 6. веку – археолошки подаци“, у: *Византијски свет на Балкану II*, Београд: Византолошки институт, 299–311.

Милићевић, М. Ђ. (1884), *Краљевина Србија*, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Miličević–Capek, I. (2009), „Novi nalazi kasnoantičkih grobnica na svod u Donjoj Hercegovini“, *Archaeologia Adriatica* III, Zadar, 223–236.

Милошевић, Г. (2002), „Паганско и ранохришћанско у касноантичким гробницама у Србији“, у: *Трећа југословенска конференција византолога*, Београд: Византолошки институт, Крушевац: Народни музеј Крушевац, 207–224.

Милошевић, Г. (2004), „Мартиријум и гробљанска базилика у Јагодин мали у Нишу“, *Ниш и Византија* II, Ниш, 121–140.

Мирковић, Л. (1955), „Старохришћанска гробница у Нишу“, *Сџари-нар* V–VI, Београд, 53–71.

Мирковић, Л. (1967), „Да ли на фрескама у нишкој гробници (крај IV века) имамо портрете сахрањених у њој?“, *Зборник Народној музеја* V, Београд, 217–236.

Мирковић, М. (1974), „Нека питања владе Константина и Лицинија“, *Зборник Филозофској факултету* XII–1, Београд, 139–152.

Николајевић–Стојковић, И. (1952), „Јонски импост–капители из Македоније и Србије“, *Зборник радова Византолошкој институцији* 1, Београд, 169–179.

Nikolajević, I. (1978), „Sahranjivanje u ranohrišćanskim crkvama na području Srbije“, *Arheološki vestnik* XXIX, Ljubljana, 678–693.

Овчаров, Д. (1977), „Архитектура и декорација на старохришћанским гробницама у нашетој земји“, *Археологија* 4, Софија, 20–29.

Оршић Славетић, А. (1934), „Археолошка истраживања у Нишу и околини“, *Сџари-нар* VIII–IX, Београд, 303–310.

Оршић Славетић, А. (1936), „Белешке са путовања“, *Сџари-нар* X–XI, Београд, 170–174.

Петровић, П. (1993), „Naissus – задужбина цара Константина“, у: *Римски царски гробови и палате у Србији*, прир. Драгослав Срејовић, Београд: Галерија САНУ.

Петровић, П. (1999), *Ниш у античко доба*, Ниш: Просвета.

Pillinger, R. (2012), „Early Christian Grave Paintings in Niš between East and West“, *Ниш и Византија* X, Ниш, 25–36.

Popović, I. (2012), „Motif of ‘Railing of Paradise’ on Frescoes from Tombs in Jagodin mala (Naissus) and Čalma (Sirmium)“, *Ниш и Византија* X, Ниш, 65–83.

Поповић, И. (2013), „In hoc signo vinces“, у: *Константин Велики и Милански едикт 313 : Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије*, ур. И. Поповић, Б. Борић–Брешковић, Београд: Народни музеј, 138–159.

Popović, M. (1999), *Tvrđava Ras*, Arheološki institut, Posebna izdanja 34, Београд.

Поповић, Р. (2004), *Хришћанство на тлу источној Илирика пре досељења Словена*, Београд.

Ракоција, М. (1994), „Манастир Св. Јована изнад села Горњи Матејевац код Ниша“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 18, Београд, 117–121.

Ракоција, М. (1998), *Манастѝри и цркве їрага Ниша*, Ниш.

Ракоција, М. (2002), „Резултати истраживања у порти цркве Св. Николе у Нишу и покушај убикације епископске цркве Св. Прокопија“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 26, Београд, 127–131.

Ракоција, М. (2004), „Рановизантијска гробница на свод код села Клисуре поред Ниша и кратак осврт на проблеме засведених гробница“, *Ниш и Византија* II, Ниш, 141–164.

Ракоција, М. (2006), „О парапетној плочи из Ниша, пореклу и типологији палеовизантијских преграда“, *Ниш и Византија* IV, Ниш, 95–111.

Rakocija, M. (2007), „Paleobyzantine Churches of Niš – Preliminary Survey“, *Ниш и Византија* V, Ниш, 125–147.

Ракоција, М. (2008), „Нова сазнања о ранохришћанској прошлости Ниша“, *Ниш и Византија* VI, Ниш, 45–58.

Ракоција, М. (2009), „Сликарство уништене гробнице код Моста младости у Нишу“, *Иконографске студије* 2, Београд, 109–120.

Rakocija, M. (2009), „Painting in the Crypt with an Anchor in Niš“, *Ниш и Византија* VII, Ниш, 87–105.

Ракоција, М. (2010), „Старохришћански баптистеријални комплекс на Медијани у Нишу“, *Ниш и Византија* VIII, Ниш, 61–97.

Ракоција, М. (2012), „Архитектура зиданих гробница старохришћанског Ниша“, *Ниш и Византија* X, Ниш, 37–64.

Ракоција, М. (2012), „Још једном о декорацији ранохришћанског деичијег саркофага из базилике мученика у Нишу“, *Зборник Народног музеја XX–2 (историја уметности)*, Београд, 17–39.

Срејовић, Д., Симовић, А. (1959), „Портрет византијске царице из Бајлајнца“, *Старијар* IX–X, Београд, 77–87.

Стричевић, Ђ. (1953), „Рановизантиска црква код Куршумлије“, *Зборник радова Византолошког института* 2, Београд, 179–198.

Стричевић, Ђ. (1959), „Ѓаконикон и протезис у ранохришћанским црквама“, *Старијар* IX–X, Београд, 59–65.

Ферјанчић, С. (2002), *Насељавање леијских вешерана у балканским провинцијама (I–III век н. е.)*, Београд: Балканолошки институт.

Hoddinott, R. F. (1963), *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia*, London.

Цвјетићанин, Т. (2013), „Приватна побожност. Предмети хришћанског култа у свакодневном животу“, у: *Константијин Велики и Милански едикт 313 : Рађање хришћанства у римским провинцијама на тлу Србије*, ур. И. Поповић, Б. Борић–Брешковић, Београд: Народни музеј, 206–217.

Чершков, Т., Алексић, А. (2008), „Заштитна археолошка истраживања ранохришћанске гробнице у улици Ратка Павловића 55“, *Археолошки преглед* н. с. 4 (2006), Београд, 102–104.

Чершков, Т., Алексић, А. (2008), „Заштитна истраживања ранохришћанске гробнице у Горњој Топоници“, *Археолошки преглед* н. с. 4 (2006), Београд, 105–107.

Šljivar, D. (1975), „Jagodin mala, Niš – zaštitni radovi na kasnoantičkoj nekropoli“, *Arheološki pregled* 17, Beograd, 111–113.

Шпехар, О. (2012), „Настанак хришћанске сакралне топографије касноантичких градова на тлу данашње Србије – прелиминарна разматрања“, *Ниш и Византија* X, Ниш, 253–265.

Примљено: 7. 8. 2013.

Одобрено: 22. 8. 2013.

EARLY CHRISTIAN OBJECTS IN THE CITY OF NIŠ AND IN IT'S SURROUNDING AREA

Vladan Milivojević

National Museum in Aranđelovac

Summary: The article considers early Christian objects located in Niš and around Niš, covering the circle of 25 km in diameter with the city of Niš being in the center. The objects in question are the church ruins, built tombs i.e. hypogeums and one martyrrium. The chronology of research and a concise historical overview are followed by a description of each of the early Christian objects in particular, including information on their position, architectural and construction features, decoration, tombs and possible mobile material.

Key words: Church, basilica, necropolis, Jagodin mala, tomb, martyrrium, early Christianity.